

O POČECIMA KMETSTVA U DUBROVAČKOJ ASTAREJI
(s osvrtom na zadarsko područje)

Josip Lučić

U prošlom broju ove povijesne publikacije objavljen je članak Nade Klaić »Problem kmetstva na području dubrovačke Astoreje. (Prilog problematici dalmatinskog agrara)« str. 237—274.¹

Prikazujući literaturu o tom problemu N. Kl. ima svoje stavove. Konkretno: svi autori koji su pisali o tome prije J. Lučića u očima N. Kl. prošli su više manje dobro.

Kad N. Kl. dolazi na radove J. Lučića, koji se svestrano pozabavio pitanjem agrarno-proizvodnih odnosa u dubrovačkoj Astoreji, tada N. Kl. u njegovim radovima ne nalazi gotovo ništa pozitivno, vrijedno, pa čak ni to da je upotrijebio izvore kojima se do tada nitko, uključujući i Rollera, nije poslužio. Po njenim »ocjenama« J. L. najčešće »ne razabire«, »uzalud se trudi«, »ne zna ni riječi«, »odnos prema literaturi je neispravan«, »nedovoljno upućen u problem«, njegov rad je »korak natrag«, »prihvaća za sebe zaista preteške zadaće«, taj isti posao su »prije njega načinili mnogi bolje od njega« itd. Tu su samo »nedostaci«. Sve je više manje »tobože« itd., itsl. (245—253). N. Kl. uopće ne uzima u obzir, da je J. Lučić jedini dosada dao povijest dubrovačke Astoreje bez koje nije moguće razumjeti i shvatiti agrarno-proizvodne odnose na tom području, pa ni kmetstvo. Jedinj je dosad prikazao i analizirao zemljovlasničke odnose u Astoreji bez kojih nije moguće ispravno pisati i govoriti o proizvodnim odnosima u agraru. Moramo naime, biti načistu u čijim su rukama sredstva za proizvodnju, konkretno predmet rada: zemlja, da bi shvatili odnos zemljovlasnika i neposrednog proizvođača na zemlji. N. Kl. je i to prešutjela. J. L. je jedini dosad upotrijebio sve arhivske serije i podatke, dakle sve izvore koji se odnose na danu problematiku i ne na jednom mjestu ispravio u tom pogledu Rollera. N. Kl. je i to prešutjela. J. L. je jedini dosad obradio grane privrede u Astoreji, da se vidi što konkretno rade neposredni proizvođači tog područja. N. Kl. je i to prešutjela. J. L. je na kraju jedini dosad prikazao i upravu u Astoreji, označivši prava i dužnosti predstavnika vlasti, kao i prava i dužnosti neposrednih proizvođača kao podanika dubrovačke komune. N. Kl. je i to

¹ Stranice stavljene u zagradu u ovom napisu odnose se na taj rad.

prešutjela. Sve je to ona zacijelo uradila zato jer nije mogla naći nekoga tko je dosada u literaturi to »bolje« uradio od J. Lučića, da bi mogla uspoređivati. Ako je N. Kl. pročitala da je J. L. donio barem jedan nov podatak, da je barem jedna jedina riječ u njegovim radovima točna, a to nije istakla, znači da nije naučno objektivna.

Na takvu jednostranost i neobjektivnost treba odgovoriti.² Ići ću ređom izlaganja N. Kl. Prisiljen sam opširno donositi tekstove da se ne bi prigovaralo da se nešto ispušta ili netočno tumači!

II.

Tekst Rollera (Roller, 108): »Taj ugovor smo označili kmetskim ugovorom jer se polovnici obavezuju, da će stanovati u danoj im kući i da će biti »ljudi« vlasnika zemlje, a za to stanovanje će mu davati poklone u naturi i službu, koja se u tom slučaju sastoji od neograničenog dovoženja vlasnika, morem i kopnom na posjed.

Dubrovački kmeti se razlikuju od polovnika najviše po toj obavezi radne rente koja nije bila ograničena u opisanom razdoblju. Ako takvu službu smatramo kao oznaku kmetstva, treba ustanoviti, da li je bilo nje i s njom kmetstva prije polovice XIV stoljeća«.

Tekst J. L. u AV, IV—V, str. 216—217: »Roller zaključuje da je to kmetski ugovor jer: polovnici se obavezuju da će stanovati u kući koju im je dao zemljovlasnik; bit će njegovi »ljudi«, davat će poklone i službu, konkretno voziti ga. To bi prema Rolleru, dakle, bila značajka dubrovačkog kmetstva...

U definiciji koju je Roller donio ispunjen je samo jedan uvjet kmetskog ugovora: zemljovlasnik daje kuću na svom imanju u kojoj će stanovati seljaci. U krajnjoj liniji i taj uvjet ne bi morao biti značajan, jer su se kuće običavale davati polovnicima. Izjave seljaka da će biti »ljudi« zemljovlasnika — to bi, prema Rolleru, bio nov moment i dokaz kmetskog odnosa — nisu uopće ni važne, ni bitne za kmetski odnos u Dubrovniku.

* Da ne opterećujem tekst bilješkama upotrijebit ću ove kratice u tekstu:

SCD = S mič i k l a s, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae, — Spisi I = M. Z j a č i ć, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279—1308, I, Zadar, 1959. — Spisi II = Z j a č i ć - S t i p i š i ć, Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Ivana Gerardo iz Padove 1296—1337, II, Zadar 1969, — AV, IV—V = J. L u č i ć, Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku, Arhivski vjesnik IV—V, 213—223, — Z Č = J. L u č i ć, Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika, Zgodovinski časopis XXII, 1—2, str. 61—95, — AV, IX = J. L u č i ć, Prinosi građi srednjovjekovnog latineta, Arhivski vjesnik IX, 285—297, — Anali = J. L u č i ć, Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji, Anali Historijskog instituta JAZU X—XI, Dubrovnik, str. 135—164, — Prošlost Astoreje = J. L u č i ć, Prošlost dubrovačke Astoreje, Dubrovnik, 1970, — Šipan = J. L u č i ć, Prošlost elafitskog otoka Šipana do 1300, Starohrvatska prosvjeta III serija, sv. 10, — Ivellio = Antonio degl' Ivellio, Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contradinaggio di Ragusa, Dubrovnik, 1873, — Roller = D. R o l l e r, Agrarno-proizvodni odnosi na području dubrovačke republike od XIII do XVI stoljeća, Zagreb, 1955, — Z Č XIV = B. G r a f e n a u e r, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslavanskih narodov in njen postanek, Zgodovinski časopis XIV, — Krizman = B. K r i z m a n, Memoire Bara Bettere austrijskom generalu T. Milutinoviću o Dubrovačkoj Republici iz 1815, Anali JAZU I, Hist. instituta u Dubrovniku, — Antoljak = S. A n t o l j a k, Zadarski katastik 15. stoljeća, Starine JAZU 42, — Beuc = I. B e u c, Statut zadarske komune iz 1305 godine, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci II, 1954, — Grujić = M. G r u j i ć, Konavli pod raznim gospodarima, Spomenik SANU LXVI (52), 1926, — Grgić = I. G r g i ć, Dr. I. Benc, Statut zadarske komune iz g. 1305, ZR V, 1956, br. 4, 296—198; — Manančikova = N. P. M a n a n č i k o v a, Istoricheskie istočniki o zemle-vladdenii v Dubrovniko vo vtoroj polovine XIII—XIV v. Slavjano-balkanskiye issledovanija, Moskva, 1972. — Barada = M. B a r a d a, Starohrvatske seoske zajednice, Zagreb, 1957.

»Čovjek« (homo) bila je jedna kategorija ljudi u Dubrovniku najrazličitijeg društvenog položaja od kneza do kmeta. Nečiji »čovjek« nije morao biti ni njegov, ni tuđi kmet. U većini kmetских ugovora iz 15. i 16. st. uopće nema te klauzule, a u kasnijim stoljećima iščezava«. (Što je »homo« detaljno sam obradio u AV IX, 288—293. Tu sam na gotovo 5 stranica, sa svim potrebnim bilješkama i argumentacijom objasnio što je »homo« u srednjovjekovnom Dubrovniku. Zato neću ovdje opterećivati tekst. Usp. još Prošlost Astareje, 90—91). »Treći dio Rollerove definicije da će polovnici davati poklone i službu samo djelomično spada u definiciju kmetstva. Služba se naime polovnika u njegovu primjeru sastojala u voženju gospodara od kuće do posjeda i natrag. Kmet naprotiv prema poznatim činjenicama, mora besplatno raditi na zemljovlasničkoj carini, tj. zemlji koju vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji, određeni broj dana. Svega toga u navedenom ugovoru nema«.

Tekst N. Kl. (246): »Govoreći o literaturi do Rollera, a pogotovu o Rollerovom djelu i njegovoj definiciji kmetstva Lučić sebi dopušta netočnu interpretaciju tuđeg mišljenja kako bi ga, posve razumljivo, lakše pobio i zatim odbio«. (Slijedi bilj. 57. »Donoseći jedan ugovor iz 1355 g. Roller ga naziva kmetским zato što su »polovnici izjavili da će biti »ljudi« vlasnika zemlje« i dodaje da se »dubrovački kmeti razlikuju od polovnika najviše po toj obavezi radne rente koja nije bila ograničena u opisanom razdoblju« (str. 108). Namjerno sam donijela čitav Rollerov citat — koji je širi od definicije u zaključku — da upozorim na način Lučićeve interpretacije tuđeg mišljenja. Izostavivši Rollerovu rečenicu o tlaci kao najočitijoj razlici između polovnika i kmeta Lučić kaže: »U definiciji koju je Roller donio ispunjen je samo jedan uvjet kmetskog ugovora: zemljovlasnik daje kuću na svom imanju u kojoj će stanovati seljaci« (str. 217). Ali, nastavlja Lučić »taj uvjet ne bi morao biti značajan, jer su se kuće običavale davati i polovnicima«, a upravo je to kazao Roller«). Nastavljam dalje tekst N. Kl.: »Tako čini npr. s Rollerovom definicijom kmetstva. Budući da je Roller ustvrdio da su kmetovi »ljudi« zemljovlasnika, Lučić, s namjerom da oduzme vrijednost njegovu mišljenju kaže: »Izjave seljaka da će biti »ljudi« zemljovlasnika... nisu uopće ni važne ni bitne za kmetски odnos u Dubrovniku« jer je tobože »čovjek« (homo) bila jedna kategorija ljudi u Dubrovniku najrazličitijeg društvenog položaja od kneza do kmeta«. I tako samo zato što treba pokazati da je Roller pogriješio nastaje jedna nova kategorija ljudi u Dubrovniku o kojoj u izvorima nema traga, pa se ni sam Lučić ne trudi da svoju nasumce nabačenu tvrdnju potvrdi izvorima«.

Pred nama su dakle tri teksta: Rollerov, moj i Klaićeve. Svatko može na licu mjesta usporediti i pokazati u čemu sam navodno dao netočnu interpretaciju Rollerova mišljenja samo zato da bi ga lakše pobio i odbio? Gdje sam ispustio Rollerov tekst koji govori o tlaci, tj. o službi konkretno voziti gospodara od posjeda do kuće i natrag? Tko je cjelovitije donio Rollerovu definiciju kmetstva Klaićeva ili ja? Da li sam tobože izmislio kategoriju ljudi »homo« samo zato da pokažem da je Roller pogriješio i da o toj kategoriji »u izvorima nema traga«? Što će reći N. Kl. kad u mojem radu pronađe da je kategorija ljudi »homo« u Dubrovniku potvrđena ne samo obilnim arhivskim nego i tiskanim izvorima, do kojih je, da je znala, i sama mogla doći?

Svoj pogled na razvitak agrarno-proizvodnih odnosa u dubrovačkoj Astoreji najzaokruženije sam iznio u ZČ XXII, gdje sam na str. 61—68 nastojao podvući kontinuitet agrarnih odnosa iz vremena kasne antike u dubrovački srednji vijek. Pri tome se pozivam na dosadašnju literaturu posebno spominjem rad Ivellia, Rollerov i svoj tiskan u AV IV—V. Premda sam o naporu i zaključcima Rollerovim ne jedanput odao priznanje, bio sam ipak prisiljen napisati: »Pored relativno dovoljne literature ipak se još uvijek može za razjašnjenje tih odnosa dodati nešto novo, objasniti što nije dovoljno obrađeno ili što je netačno prikazano« (ZČ 62). Pri tome sam jasno mislio na rad Rollerov jer se ovaj pasus nadovezuje na spominjanje njegova rada. Uspoređujući naime podatke koje iznosi Roller i do kojih sam ja došao, vidio sam da on nije koristio sve arhivske serije. Konkretno, za razdoblje do 1366. godine uzimao je samo građu iz *Diversa cancellariae* sv. 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 18, 20., i *Diversa notariae* sv. 1, 2, 3, 5, 6, 7. Ne samo da nije dakle prolistao sve knjige jedne serije, nego neke serije nije ni vidio, kao npr. *Testamenta*, *Praecepta rectoris*, da ne spominjem *Debita notariae*, *Lamenti politici*, *Sententie di Cancellaria*, *Venditiones cancellariae*, *Aptagi* itd. koje su mu mogle pružiti kompletne podatke o gospodarstvu, zemljovlasnicima i sl. Da je on prošao sve arhivske serije zacijelo bi mu i zaključci u nekim pitanjima bili drugačiji. Zato je bilo potrebno upozoriti da se može njegovu radu dodati nešto novo i sl. Budući da je on u svom radu primijenio narativan stil sa beskonačnim prepričavanjem čak i posve nebitnih arhivskih podataka, nisam ga namjerno u tome htio slijediti.

Nakon te primjedbe o Rolleru dajem nekoliko općih misli o kolonatu navodeći slijedeće pisce: B. Marušić, A. Pertile, C. de Pelegrini-Danieli, M. Medini, F. Rački, H. Mayr, F. de Coulanges. Postavljam cilj: I, iznijeti razvoj starorimskog kolonata, i II, istražiti vidove agrarnih odnosa u Dubrovniku u srednjem vijeku. Nijanse su očite u postavljenoj zadaći. Ne upuštati se u istraživanje starorimskog kolonata jer je svrha i s t r a ž i t i agrarno-proizvodne odnose u Dubrovniku. O starorimskom kolonatu i agrarno-proizvodnim odnosima u kasnoj antici koristio sam literaturu slijedećih autora: N. A. Maškin, J. Burian, F. Engels, Boljšaja sovjetska enciklopedija, Enciklopedija leksikografskog zavoda, Pellegrini-Danieli, *Enciclopedia italiana*, G. Segrè, Seeck u *PWRE* sv. IV, G. Luzzato, Coulanges, B. Grafenauer.

Govoreći o agrarno-proizvodnim odnosima u rimskoj provinciji Dalmaciji i dubrovačkom području navodim radove: *Corpus iuris civilis*, G. Segrè, M. Rostovtzeff (dva djela), G. Novak, A. Dabinović, M. Suić (dva rada) T. Mommsen *CIL* III. Za dubrovačko područje koristim se podacima iz *CIL* i Suićevim istraživanjima.

Na temelju navedene literature i izvora konstatiram da u Iliriku i Dalmaciji u doba kasnog rimskog carstva postoje tri radna sloja u agraru: kolon, oslobođenik i rob kao i u ostalim dijelovima rimskog carstva, da se to može analogno reći i za agrarne odnose u Epidauru, da se rimski posjed i na našim tlima raspada na dva dijela: dio koji obrađuje vlasnik u vlastitoj režiji, i dio koji daje u zakup kolonima, odnosno oslobođenicima. Takva struktura kasnorimskog posjeda nastavila je egzistenciju i nakon pada Epidaura, odnosno u novim uvjetima prilikom osnutka Dubrovnika. Zemljovlasnik dakle u našem srednjem vijeku

ima 2 vrste zemlje: carinu, koju obrađuje u vlastitoj režiji bilo sam, bilo s pomoću serva, kasnije plaćenom radnom snagom (nadničarima), a u daljem razvitku agrarno-proizvodnih odnosa od pol. XIV st. i kmetovima; i drugi dio zemlje koji daje u zakup bilo naturalni ili novčani. Taj drugi dio zemlje odgovara radu kasnoantičkog kolona, odnosno oslobođenika. Da dokažem postojanje serva u Dubrovniku, kao obrađivača zemlje, navodim sav izvorni materijal iz kojeg se vidi da ti dubrovački servi rade izvan grada (Rožat, Sveti Jakov, Šumet, Šipan). Pri tome sam, pored autentičnih isprava naveo i jedan podatak iz tzv. »lokrumskih falsifikata« (radi se o servima u Šumetu) napomenuvši da je to falsifikat, ali da se može upotrijebiti za prikazivanje društvenih odnosa. Kako nisam osamljen u tome kad tvrdim da su servi obrađivali polja, navodim u prilog tome i zaključke B. Grafenauera (ZČ XIV, 75, 77).

Evo sad kompletnog teksta N. Kl. (str. 249—250): »Premda je Lučić sjeo pisanju da dotadašnjoj literaturi »doda nešto novo« ili »objasni što nije dovoljno obrađeno ili što je netačno prikazano«, on to nije bio u stanju učiniti. Lučić je, naime, suviše visoko postavio cilj istraživanja. Htio je »I. iznijeti razvoj starorimskog kolonata; — II. prijeći na istraživanje vidova agrarnih odnosa u Dubrovniku u srednjem vijeku«. Pitamo se što bi Lučić htio »dodati« ili kako bi mogao »ispravljati« stariju literaturu o starorimskom kolonatu kad se usuđuje o njemu govoriti na svega tri stranice i to na osnovi Maškina, Ostrovitjanova, Engelsa i enciklopedija i ako mu je Luzzatova Ekonomska povijest Italije *jedini priručnik ekonomske povijesti!* Zato zaista nije zanimljivo što je iz takve literature pokupio. To, osim ostalog, pokazuje na početku prikaza »starorimskog kolonata«. Na sličan se način upušta u prikaz agrarnih odnosa u rimskoj Dalmaciji — tobože s osvrtom na dubrovačko područje u kojem ne zna ni riječi! — za koji mu je dovoljna stranica i pol teksta! No, kad u drugom dijelu priloga prelazi na »Agrarno-proizvodne odnose u dubrovačkoj okolini u srednjem vijeku«, onda ponovo iznenađuje metodskim propustima. Piše, naime, tako kao da se prvi susreće s tom problematikom i jednostavno izostavlja ne samo Rollerovo djelo, nego i svoje vlastite radove. Razlog se odmah otkriva: u ovom se članku na drugačiji način prikazuje »pojava kmetstva« te stoga nije imalo smisla ni Rollera toliko napadati kao prije. Odnos je Lučića prema literaturi neispravan«, (bilj. 81. »Na primjer za serve, o kojima se toliko pisalo u jugoslavenskoj i historijskoj i pravnoj literaturi citira sam sebe i Grafenauerov rad, premda je on sam najmanje pridonio razrješavanju tog pitanja«), »a poznavanje problematike nedovoljno (bilj. 82. u kojoj se između ostalog kaže: »Dakako, da pojam »starorimskog posjeda« kako ga opisuje Lučić ne postoji...«). Premda se — da navedemo samo jedan primjer — u našoj historiografiji vrlo mnogo govorilo o servima i »robotovima« Lučić nedovoljno upućen u problem, vidi u Dubrovniku sve do XIII. st. same robove. Jer po njegovu su tumačenju i servi, casalini, servi laboratores i vilici — robovi, koji obrađuju tuđu zemlju. Oni postaju u njegovu tekstu neki specijalni robovi u »srednjovjekovnom, dalmatinskom smislu riječi«, ali ipak robovi. Premda za svoje tvrdnje ne donosi izvorni materijal i premda je Roller odavno potpuno ispravno smatrao da su na astareji sami pučani obrađivali svoje vinograde, on ostaje kod spomenute sheme koja se ne može opravdati gospodarskom strukturom astareje.

Lučić nema ni jedan jedini izvorni podatak — premda se služi i falsificiranim ispravama — kojima bi mogao dokazati da su servi robovi ili radna snaga na posjedima. Uostalom pitamo se, kakav pojam ima Lučić o tadašnjem dubrovačkom društvu ako misli da su vlasnici zemlje — a to su sve male površine — mogli uzdržavati robove za obrađivanje malog posjeda?»

N. Kl. svjesno prevrće moj tekst. Ono što sam napisao da se odnosi na Rollera (i Ivellia) da treba štošta dodati i ispraviti, jer nije koristio sve arhivske izvore, N. Kl. mi to podmeće da pišem o starorimskom kolonatu?! O starorimskom kolonatu naveo sam napise sedmorice autora i definicije iz 4 enciklopedije. N. Kl. namjerno ispušta 4 autora samo da što više umanjí tekst. Ako joj nije jasan pojam kolonata, kako se razvio i kako je izgledao pri kraju rimskog carstva iz tog prikaza, tad joj zacijelo neće biti jasno niti da je napisana čitava knjiga o tome. Starorimski kolonat je i odviše poznata stvar da je, po mom mišljenju i previše napisati 3 stranice. Njen posprdan odnos, između ostalog, prema PWRE, Enciclopedia italiana — »nije zanimljivo što je iz takve literature pokupio« — dokaz je da ona nije imala u rukama PWRE, da jednostavno ne zna ni sadržaj, ni autore pojedinih napisa. Nije samo čast biti suradnik PWRE, nego se smatra priznanjem ako se nečiji rad spomene u njoj. To što N. Kl. misli o toj i sličnim enciklopedijama zaista nikog ne uzrujava.

O agrarnim odnosima u rimskoj provinciji Dalmaciji i dubrovačkoj okolici u rimsko doba napisao sam toliko koliko se moglo i smjelo napisati na temelju sačuvanih izvora i literature — stranicu i pol. N. Kl. tome prigovara. Očekivali bismo da će ona napisati barem koje slovo više.

Kad N. Kl. možda još koji put otvori ZČ XXII i na str. 62. pročita da sam naveo literaturu: Rollera i svoj rad iz AV, IV—V — tada bi bio red da se javno ispriča kad tvrdi da nisam citirao te radove i da iznenađujem metodskim propustima. Možda će tada vidjeti da nema bitne razlike — samo je pitanje nijansiranja — u mojem prikazu pojave kmetstva u AV IV—V i ZČ XXII, jer oni čine cjelinu premda su tiskani u različitim časopisima.

O kategoriji ljudi zvanim u izvorima »servi« postoji dosta literature. Nju je opširno prikazao B. Grafenauer u ZČ XIV, na str. 57—77. Pozvao sam se stoga na njegov rad. Tko hoće detaljne upute i da se informira o problematici u našoj historiografiji o servima tamo će naći gotovo sve. Budući da je njegovoj savjesnosti izmaklo da navede i jedan moj prilog, njega sam unio u svoju raspravu. Kako prihvaćam njegovu definiciju serva, nisam smatrao potrebnim — a tako se u nauci i radi — da ja ponovno referiram o servima na dvadesetak stranica, kad je to već učinio Grafenauer. Taj moj postupak N. Kl. je označila »odnos je Lučića prema literaturi neispravan«!

Iz literature, osobito de Coulangesa, starorimski posjed prilikom propasti rimskog carstva dijeli se na dva dijela: zemlju, koju obrađuju koloni (mansus) i zemlju, koju obrađuje vlasnik u vlastitoj režiji (dominicum). To sam prihvatio. Za N. Kl. »pojam starorimskog posjeda« kako ga opisuje Lučić ne postoji«. Ako ona smatra da to nije točno, neka iznese svoje mišljenje o strukturi starorimskog posjeda i pobije de Coulangesa!

U izvorima, koji se tiču dubrovačke povijesti, nalaze se podaci o servima. Konkretno: *Chronicum casinense*; SCD III, 216; tzv. »lokrumski falsifikati«; arhivska serija dubrovačkog arhiva Testamenta i dubrovački Statut. Sve sam te podatke prepisao i donio u raspravi o agrarno-proizvodnim odnosima. Budući da se ti servi spominju u Rožatu, Šumetu, Šipanu dakle izvangradskom teritoriju i da su vezani uza zemlju koja se daruje, zaključio sam da su radili na posjedu. Do istog zaključka, kako sam spomenuo, dolazi i B. Grafenauer. N. Kl. unatoč svemu iznosi da za svoje tvrdnje ne donosim izvorni materijal, da nemam »ni jedan jedini izvorni podatak — premda se služi falsificiranom ispravom (kao da ja na to nisam upozorio!) — kojima bi mogao dokazati da su servi robovi ili radna snaga na posjedima«. Tako je površno pročitala Rollerov tekst da nije vidjela njegovu rečenicu u kojoj kaže da su u Astoreji »Osnovna radna snaga bili robovi i slobodni radnici« (Roller, 54).

U prikazu slojeva radnih ljudi na carini definirao sam položaj onih koji se u izvorima nazivaju »laboratores«. Rekao sam da su oni najamni radnici, da je laborator = slobodan čovjek, težak, ratarski poljoprivredni radnik, koji radi za plaću »ad precium«, da je on slobodni obrađivač, plaćena radna snaga (ZČ 71, 74).

Tekst N. Kl. »Lučić se zapliće i u svoj vlastiti tekst i ne može izbjeći kontradikcije«. (bilj. 85. »Ipak ne znamo koja od ovih tvrdnji vrijedi, jer je u ranijem članku tvrdio da su najamni radnici »laboratores« (218). Razlika, posve razumljivo, nije u terminu, nego u definiciji, jer »laboratores = najamni radnici = plaćeni ljudi, a servi = robovi = besplatna radna snaga (str. 74) do u XIII st.«! Protivno citiranom naći ćemo na str. 71 tvrdnju da su laboratores bili slobodni težaci, ratarski poljoprivredni radnici, koji rade za plaću.« (str. 250).

U čemu N. Kl. nalazi zaplitanje i kontradikciju? Najamni radnik u poljoprivredi jest onaj slobodan čovjek koji nema (barem ne dovoljno) sredstava za proizvodnju u prvom redu zemlje, nego je prisiljen prodavati svoju radnu snagu, konkretno obrađivati tuđu zemlju i zato dobivati plaću, nadnicu (precium). Višak njegova neplaćenog rada privsjaja zemljovlasnik.

Moj tekst: »Prema dubrovačkom pravu seljak, koji stanuje u kući gospodara i na njegovom imanju i uživa vrt, a za uzvrat mora raditi na carini, zove se kmet.« (bilj. 95. »Quando il rustico, perchè ne abitava la casa alla quale era di solito unito l'orto verso il corrispettivo del poklon, doveva ad un proprietario il lavoro sulle carine, dicesi kmet« — Ivellio, 14), »U ovim slučajevima imamo te elemente: seljak dobiva zemlju za kuću i vrt, a zato mora davati poklon i raditi besplatno na carini... Kmet jednog zemljovlasnika mogao je biti polovnik drugog« (ZČ 78, 81, zatim AV, IV—V 216).

Tekst N. Kl. u bilješci: »Pri tom ne reproducira točno tekst degl'Ivellia, jer je on istakao još jednu obavezu koja je, kako ćemo pokazati na zadarskom izvornom materijalu, doista »znak« kmetstva: to su »darovi« ili ovdje u tekstu »pokloni«. Uostalom, degl'Ivellio na citiranom mjestu upozorava kako isti seljak može biti kmet (contadino) i polovnik (colono semplicemente tale)« (str. 251).

U čemu nije točno reproduciran tekst degl'Ivellia? Zar u mojem tekstu nema riječi »poklon«, zar se nije reklo na mjestu gdje to treba

reći da je kmet jednog zemljovlasnika mogao biti i polovnik kod drugog? Pođimo dalje.

Tekst J. Lučića: »Ili npr. Pavao sin Dragonjin sa svojim sinovima Petrom i Marinom uzeo je 1275. od opata crkve sv. Petra na Šipanu crkvenu zemlju da je obrađuje na 1/2. Osim toga dobio je i jedno selište (sellam) za koje je morao godišnje raditi 3 tjedna besplatno na crkvenom vinogradu (Roller, 157, i 299 bilj. 690).« (ZČ 75).

Tekst N. Kl.: »Kad na primjer Roller donosi dokument iz 1275 on sasvim ispravno konstatira da je to »prvi trag rabote na području Otoka«, a Lučić donoseći iz Rollera taj isti izvor ne razlikuje ga ni vremenski ni prostorno« (251).

Ako N. Kl. nije vidjela da je u tekstu J. L-a označena godina 1275 (dakle da je vremenski određen) i da se podatak odnosi na Šipan (prostorno vezan), tada mogu samo konstatirati da ona jednostavno govori neistinu samo zato da govori neistinu.³

Istražujući zemljovlasničke odnose u dubrovačkoj Astoreji vidio sam da je zemlja najviše u vlasništvu vlastele, pučana svih kategorija, crkve i općine. Zemljovlasnička struktura drugih dijelova dubrovačke republike bila je kudikamo jednostavnija. Npr. kad su Dubrovčani stekli Ston i Pelješac vlastela su prigrabila 100% odnosno 87,5% zemlje, dobivši gornje dijelove Astoreje uzeli su 1366. godine 73% zemlje, u Primorju su 1399 na sebe uknjižili 86% zemlje (Manančikova, 19). Slično je bilo i sa Konavlima u početku XV stoljeća. Zemlja je dakle gotovo sva u rukama vlastele. Oni su je smjeli otuđiti uz dopuštenje i određene uvjete. U Astoreji u XIV st. a tako isto i na Otocima, još su jake zemljovlasničke pozicije pučana i crkve. Međutim tijekom XIV st. vlastela su preuzela dominantnu zemljovlasničku ulogu u Astoreji i Otocima. Seljaci u pravilu nemaju vlastite zemlje. Oni obrađuju tuđu zemlju stupajući bilo u zakupnički (naturalni ili novčani) proizvodni odnos ili kmetski ili su najamni poljoprivredni radnici, nadničari. Unatoč tome što su u takvom agrarno-proizvodnom odnosu, oni se mogu baviti, a i bave se, veoma različitim drugim poslovima, jer su osobno slobodni. Zanimaju se npr. stočarstvom, proizvodnjom: soli, kupa, vapna; kamenarstvom, klesarstvom, zidarstvom, mlinarstvom, pčelarstvom, šumarstvom, skelarenjem, pomorstvom, brodogradnjom; trguju: bave se novčarskim transakcijama i različnim obrtima, oni su: postolari, zlatari, kožari, drvodjelci, kovači itd, zatim sluge i sl. Kao stanovnici Astoreje tj. izvan gradskog područja, distrikta, podanici su države. Kao takvi imaju stanovita prava i dužnosti. Osobna sloboda nije bila ograničena, osim pozitivnim zakonima. Jedino nisu imali politička prava (usp. Anali, 135—164, Prošlost Astoreje, 93—118). S obzirom na iznijete zemljovlasničke odnose i prilike, zanimalo me da li u Astoreji postoji slobodan seljak u onom smislu da je puni vlasnik zemlje i kuće, da kao neposredni obrađivač vlastite zemlje od nje živi, može je otuđiti, prodati i sl. Zakupnik bilo koje vrste i kmet, zato jer nisu zemljovlasnici, nisu mogli otuđiti zemlju. Najamni pak poljoprivredni radnik nema (dovoljno) vlastite zemlje zato ne može isključivo od nje živjeti. Pronašao sam rijetke slučajeve da u XIV st. postoji nekoliko slobodnih

³ U ZČ XXII, str. 75 u bilj. 86 donio sam jedan agrarni ugovor iz god. 1317. U rečenici »et eorum heredes debent sibi totam utilitatem« riječ »debent« treba zamijeniti sa »habeant«. Tad će se dobiti pravi smisao. Nije mi jasno kako je došlo do te pogreške.

seljaka koji prodaju zemlju kao svoje vlasništvo. Proglasio sam ih slobodnim seljacima, jer u kasnijim stoljećima takvih slučajeva više nije bilo. Slično kao što već u XIV st. na Pelješcu, gornjim dijelovima Astaraje, Primorju, a u XV st. u Konavlima gotovo nije postojao slobodan seljak koji je imao vlastite zemlje. Ona je u pravilu sva bila u rukama vlastele, a nešto malo crkve, pučana i općine. Napisao sam: »Kriterij po kojem smo odlučili da neke ljude i obitelji smatramo slobodnim seljacima bio je: ako žive na selu i tamo imaju svoju kuću i vlastitu zemlju, odnosno ako kupuju (ili prodaju) kuću i zemlju, a nismo pronašli u dokumentima da su nečiji zakupnici, kmetovi ili da su obrtnici ili nešto slično, smatrali smo da se radi o slobodnim seljacima« (ZČ 95). Kriterij je jasno postavljen: pod slobodnim seljakom smatram seljaka koji je neograničen zemljovlasnik i živi isključivo na zemlji. U tu kategoriju jasno nisam uključio zakupnike i kmetove jer nemaju vlastite zemlje, premda su osobno slobodni. Osim toga »vezani« su ugovorom prema zemljovlasniku. Obrtnik, zato jer je obrtnik, ima svoje glavno zanimanje, zato nije seljak, što ne znači da nije slobodan i da ne mora imati zemlju. Ali, on ne živi isključivo od zemlje.

Evo teksta N. Kl.: »Primjeri koji tobože govore o »slobodnim seljacima« — to su kupoprodajni ugovori iz XIV st. pokazuju da Lučić uopće ne vidi tadašnje dubrovačko društvo, a još manje razabire kakvi su agrarni odnosi. Osim toga njemu su potpuno nejasni i pravni odnosi, jer ne shvaća da je svaki districtualis — znači stanovnik općine izvan gradskih zidina — isto takav »slobodan čovjek« kao i njegovi tobožnji »slobodni seljaci«. Ta na području svih jadranskih općina težak je kao i kmet pravno slobodan čovjek i može slobodno kupovati i prodavati nekretnine. Slabost argumentacije povećava Lučićeva tvrdnja da su ti seljaci slobodni zato što on nije našao nikakve podatke o njihovom »neslobodnom stanju«. Prema Lučićevoj shemi »slobodnih ljudi« morali bismo zaključiti da kmetovi, nadničari, zakupci itd. nisu slobodni ljudi« (252).

Primjedbu da ne vidim tadašnje društvo i ne razabirem kakvi su agrarni odnosi ubrajam u gole proizvoljnosti. Ako se u mojim radovima ne vidi tko čini dubrovačko društvo, imam pravo sumnjati u objektivnost znanstvenog rada N. Kl., ili njoj nisu jasni pravni pojmovi i proizvodni odnosi. Districtualis — stanovnik izvangradskog teritorija dubrovačke komune ima svojih obaveza prema komuni. Npr. održavati u redu putove da budu prohodni, ne praviti štete tuđim nasadima, ići u rat kad ga se unovači, tražiti pravdu na sudu, sudjelovati u tzv. narodnim zborovima, udruživati se u svoje vjerske organizacije, bratovštine i sl. U tome nema razlike da li je netko zakupnik, kmet ili nešto slično. Svi su oni pravno jednaki stanovnici distrikta. Međutim, po svojim zanimanjima i proizvodnim odnosima prema zemljovlasnicima, svojom privrednom djelatnošću razlikuju se. Onj se mogu baviti svim granama gospodarstva, ali u Astaraji, kao i u drugim krajevima Republike, seljaci nemaju vlastite zemlje. Ako sam u XIV st. uspio pronaći nekog seljaka koji je zemljovlasnik, a nije bio prisiljen biti nečiji zakupnik ili kmet — smatrao sam da je slobodan seljak u pravom smislu riječi. Budući da nigdje nisam napisao da zakupnik, kmet ili obrtnik živi u »neslobodnom stanju« zato jer je zakupnik, kmet ili obrtnik, N. Kl. je tu izreku sama napisala, proglasila »mojim« tekstom i počela ga kritizirati. Iz moje definicije nigdje se ne da

zaključiti, niti sam to igdje zapisao, da kmetovi, zakupnici i nadničari nisu slobodni ljudi. Slobodni seljak je određena kategorija ljudi pod kojom se točno podrazumijeva što se pod tim misli. To opet ne znači da netko zato što je kmet, zakupnik ili nadničar nije osobno slobodan. Dubrovački kmet i zakupnik u poljoprivredi mogli su se imovno uzdići, obogatiti. Tada su redovno prelazili u grad i bavili se obrtom, trgovinom, pomorstvom, i sl. Zemlju nije mogao posjedovati, jednostavno zato jer je nije imao ni od koga kupiti. Ona je gotovo sva u rukama vlastele i crkve, koji je nisu otuđivali, nego su na svaki način širili svoj zemljišni posjed na račun pučana i ono nekoliko preostalih slobodnih seljaka. Ako je neki kmet ili zakupnik stekao toliko imetka da je mogao kupiti kuću a kojim slučajem i zemlju — to je prilično velika svota — tada se on uvrstio u pučane, bavio se unosnijim trgovačkim i drugim poslovima, nije živio isključivo od poljoprivrede. Što se tiče tvrdnje N. Kl. da na području svih jadranskih općina težak i kmet može slobodno kupovati i prodavati nekretnine, neka navede jedan jedini primjer da je zakupnik ili kmet smio prodati zemlju koju je obrađivao na temelju ugovora. »Dokle god se kmet nalazio na kmetovskoj jedinici, nije mogao za sebe ništa steći ni pokretno ni nepokretno« (Barada 56). Sav smisao agrarnih reformi i revolucija bio je da seljak bude vlasnik zemlje koju obrađuje, da prestane biti zakupnik ili kmet.

Prihvatio sam definiciju koju je dao o dubrovačkom kmetstvu Ivellio, koja je stvaran odraz agrarnih prilika u Dubrovniku. (To nije samo njegova definicija, nego ju je on najjasnije formulirao. »Ako je zemljovlasnik dao seljaku na svojem imanju kuću za stanovanje, seljak je morao (u XIX st.) raditi 90 dana na carini. Taj se rad zove služba (servizio o servitù). Seljak je dobio i solad (zlasticu) zemlje na korištenje za vrt. Za taj vrt davao je godišnje gospodaru poklon u vidu kokoši, jaja, kozlića i sl. kao neku vrstu naknade (retribuzione). Takav seljak zove se kmet (contadino). Seljak naprotiv koji obrađuje zemlju s koje daje gospodaru dio ploda zove se polovnik (colono semplicemente tale)« (AV, IV—V, 216). Konkretni položaj kmeta bio je: »kmet je slobodan čovjek koji putem ugovora prima obavezu da će obrađivati zemlju uz određene uvjete. Ugovor se sklapa na određeno vrijeme. Poslije isteka roka može otići. Orađivač je mogao i u toku trajanja ugovora napustiti zemlju, prodati svoje kmetsko pravo s time da novi orađivač preuzme njegove obaveze. Zemljovlasnik nije nad kmetom imao sudske jurisdikcije. Nije postojala vanekonomska prinuda. Kmetski ugovor je u stvari privatno-pravni ugovor. Kmet jednog zemljovlasnika mogao je biti polovnik drugog. Kmet u Dubrovniku uživao je dakle relativnu slobodu... Zakupnici se razlikuju od kmetova u tome što ne rade besplatno na carini« (ZČ 80—81,94). Pišući o zakupničkom odnosu napomenuo sam: »U davanju tih počasti možemo tražiti kontinuitet između rimskog i srednovjekovnog zakupnika« (ibidem, 90).

Tekst N. Kl.: »Dakako da se moramo zapitati ako su to kmetovi, što su onda po Lučićevom mišljenju težaci i kakva je razlika u njihovom položaju? Najzad, što su koloni o kojima također govori u ovom tekstu?« (252).

Odgovor. Odavno je utvrđeno, a to sam maloprije objasnio, da je kmet u Dubrovniku onaj tko dobije kuću za stanovanje, a za uzvrat mora

obrađivati zemljovlasničku carinu. Zato jer je dobio zlaticu zemlje za vrt, daje godišnje darove, poklone gospodaru. Polovnik daje naprotiv gospodaru dio ploda, ne radi besplatno na carini. Definicije su jasne i određene.

Vlastela u Dubrovniku bili su nosioci gospodarskog života. Osobito su bili angažirani u pomorstvu, trgovini i novčarstvu. Oni su i najjači zemljovlasnici, tako da gotovo sva zemlja od XIV st. dalje je u njihovim rukama. Oni su nosioci političke vlasti, klasa koja vlada. Kroz Veliko vijeće, koje je skupština sve punoljetne vlastele, donosili su zakone koji su čuvali njihove političke, gospodarske, klasne interese. (To općenito rade sve klase koje su na vlasti do danas). Iz redova vlastele birali su se organi vlasti, sudstva, uprave i državnih službi. Kao najjači zemljovlasnici donosili su zakone koji su štitili njihove zemljovlasničke interese. To je očito ako se pogledaju odredbe o uređenju Pelješca, gornjih dijelova Astoreje, Primorja, Konavala nakon njihova priključenja Dubrovniku. Istodobno određivali su uvjete agrarnih, proizvodnih ugovora koje su sklapali zakupnici i kmetovi. Određivali su visinu nadnica nadničarima u poljoprivredi. Pri tome su postupali onako kako im je u datim situacijama najbolje odgovaralo. Neki put su bili liberalniji, drugi put kručili prema zakupnicima i kmetovima. Predstavnik vlasti u izvangradskim područjima bio je knez (comes) isključivo vlastelin. Videći takvu organizaciju vlasti u kojoj vlastela drže sve niti uprave i sudstva tvrdio sam da zemljovlasnik, najčešće vlastelin, nema neposredne sudske jurisdikcije nad zakupnikom, kmetom ili nadničarom. Svi oni podliježu redovnom sudu države, a ne neposredno vlastelinu, zemljovlasniku. Međutim, praksa je drugačija. Ako neposredni obrađivač učini neki prekršaj, npr. ne izvrši u potpunosti točke ugovora prema zemljovlasniku, prva sudska instanca bio je ladanjski knez, vlastelin. On je presuđivao štiteći zakon kojeg je on kao vlastelin i zemljovlasnik izglasao u Velikom vijeću štiteći interese čitave posjedničke klase. Ako je prekršaj bio teže naravi išlo se pred suca u grad. Tamo su sudili isključivo vlastela, koji su između ostalog i zemljovlasnici. Zbog takve situacije gdje su vlastela kao predstavnici vlasti, a ujedno kao najjači zemljovlasnici, vršili sudsku jurisdikciju nad izvangradskim stanovnicima, koji su u najvećem broju zakupnici ili kmetovi, napisao sam sljedeće: »Nema sudske jurisdikcije zemljovlasnika nad neposrednim obrađivačem, ali postoje zakoni i vlasteoska vlada sastavljena od zemljovlasnika koji bdiju nad radom obrađivača i njegovim obavezama. Te su obaveze sastavljene u interesu najmoćnijih zemljovlasnika — vlastele. Oni preko organa vlasti u kojima sami djeluju vrše indirektnu jurisdikciju. Na relativno malom području Dubrovačke Republike gdje su vlastela brojna nije ni potrebna neposredna jurisdikcija zemljovlasnika, jer je državna kontrola isto što i vlasteoska, odnosno zemljovlasnička« (ZČ 81).

N. Kl. je smatrala potrebnim da se naruga toj konstataciji. »Ove su tvrdnje o jurisdikciji koja je tobože sad potrebna, a sad nepotrebna toliko netačne da se uopće ne mogu pobijati. Tipične su za onoga koji ulazi u definiciju pojmova a da sam nema prije toga jasnu predstavu o njima« (253).

Kad N. Kl. bude proučila državno i sudsko uređenje Dubrovačke Republike, ispitala zemljovlasničke odnose, pronašla koja je klasa najjači zemljovlasnik, koja klasa drži vlast, donosi i odredbe, sudi itd., tad će

shvatiti odnose vlastelin—kmet. Dotle su njene primjedbe: »tipične za onoga koji ulazi u definiciju pojmova a da sam nema prije toga jasnu predstavu o njima... i toliko netačne da se ne mogu pobijati«.

Pišući prošlost dubrovačke Astoreje rekao sam da ću se »osvrnuti i na antičku prošlost teritorija što ih je kasnije obuhvaćala sredovječna Astoreja« (Prošlost Astoreje, 5). Točno je rečeno da je dubrovačka Astoreja sredovječan pojam.

N. Kl. kao da je učinila fantastično otkriće piše: »u svojoj radnji počinje »prošlost astareje od davnih početaka do pada Epidaura« čime potpuno nepotrebno prebacuje postojanje astareje u doba kad ona stvarno nije postojala« (253)!??

III

N. Kl. prikazuje literaturu o agrarno-proizvodnim odnosima u Zadru i Splitu uzimajući u obzir samo rasprave o statutima. Za Zadar rad I. Beuca o zadarskom statutu. Ona prihvaća njegove elemente kmetskih odnosa u Zadru: 1) Kmet sklapa pogodbu sa gospodarom i useljuje se u kuću na ždrijebu, 2) obrađivat će svoj ždrijeb i zato davati gospodaru četvrtinu, 3) radit će besplatno na zgonu, 4) dovozit dio plodina sa ždrijeba i zgonu gospodaru, 5) obrađivat će gospodarev vinograd u određenoj površini, 6) besplatno putovati u Zadar primajući naknadu za putne troškove i hranu, 7) davat će gospodaru uobičajene darove. Ona, međutim, nadodaje da treba voditi računa o tome da u zadarskoj Astoreji tobože nije prevladalo kmetstvo. Za Cvitanovićev rad »Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312 godine« ima veoma loše mišljenje zato što se autor, između ostalog, služio radovima M. Kostrenčića i M. Brandta.

IV

U nastavku N. Kl. izlaže svoje nazore, shvaćanja o značajkama agrarno-proizvodnih odnosa u Zadru, da bi ih usporedila s dubrovačkim.

Ne može početi da se opet ne osvrne na rad J. L-a: »Ako se Roller i Lučić nisu mogli složiti u mišljenju da li je i kada je na dubrovačkoj astareji bilo kmetskih odnosa, onda su očito, radeći doduše na istim izvorima, zamišljali različito kmetske odnose« (258).

Moja primjedba. Roller nije radio na svim izvorima koje je upotrijebio Lučić. Da je Roller imao sve izvore u rukama njegovi bi zaključci bili nešto drugačiji. To sam već istaknuo.

N. Kl. smatra da su najbitniji elementi u agrarnim odnosima »količina zemlje koju pojedinac prima na obrađivanje« i »pitanje kulture koja se na toj zemlji uzgaja« (258). Budući da primorske astareje — nastavlja dalje — nemaju velikih površina, na njima se uzgaja vinova loza i maslina, te kulture uzrokuju stvaranje težaštine. »Težak je — zaključuje ona — prema mom mišljenju slobodan čovjek koji obrađuje svoj ili tuđi vinograd i daje vlasniku zemlje jedan dio priroda ili novac«. »Za položaj je težaka bitno da površina koju obrađuje nije velika...« Težak može biti svaki stanovnik grada i njegova distrikta (259). Slijede dalje njene oznake težaštine. Težaština se, da se rezimira, razvija u astareji dalmatinskih gradova jer su tu male parcele zasađene vinovom lozom i maslinom.

Nije jasno iz njene definicije težaka ako on obrađuje svoju zemlju, kome onda ima i zašto davati dio ploda?

Od težaštine se po njenom izlaganju izdvaja ratarstvo »kao posebna vrsta odnosa i načina obrade«. Budući da je u astarejama mali posjed, tu nema ratarstva. Oranice su izvan astareje, tamo se siju žitarice. Čovjeku pomaže životinja. Taj posao ne obavlja težak nego kmet. »Oranicu na kojoj se siju žitarice ne obrađuje težak, već kmet... Iz svega što je rečeno nije teško razabrati da količina zemlje i najpogodnija kultura koja se na njoj uzgaja uvjetuje položaj obrađivača prema zemlji, vlasnika prema obrađivaču i najzad obrađivača prema samoj zemlji« (261). Zatim zaključuje: »nastajanje kmetskih odnosa nije uvjetovano historijskim razvitkom zadarskog kotara u tom smislu da su kmetski odnosi nastali tek na onim dijelovima gradskog područja koji su kasnije priključeni Astareji i na koje je tobože djelovalo hrvatsko običajno pravo« ... Kmetstvo nastaje u selima u kojima su »prostrane površine plodne zemlje na kojoj dobro uspijevaju žitarice« (268).

Bitni promašaj navedenih tvrdnji, po našem mišljenju, jest što po N Kl. nije bitan proizvodni odnos kao takav, nego teritorijalni. Na Astareji onaj koji obrađuje zemlju je težak zato jer kopa na Astareji. Izvan Astareje je seljak kmet jer ore zemlju izvan Astareje. Ona čudno postavlja problem: dovle je granica Astareje i dovle smije biti kmetstvo, a odavde smije postojati težaština. Nije dakle više važno ni osobno, ni stvarno opterećenje seljaka, nego je važna teritorijalna pripadnost. U Astareji, da na to upozorimo, ne sadi se samo loza i maslina, nego sve kulture uključujući i žitarice. Nisu samo tu vinogradi i maslinjaci, premda njih najviše ima, nego i vrtovi, oranice i pašnjaci za stoku. Isto tako izvan Astareje uzgajaju se kulture maslina i vinove loze. Teritorijalni princip: Astareja = vinograd i maslina = težak; izvan Astareje oranica = kmet, jest zabluda. Ta shema nije istinita jer kmetova može biti i u Astareji, kao i težaka izvan Astareje, jer i u Astareji ima oranica, kao izvan nje vinograda i maslina. Kulture se uzajamno prožimlju u i izvan Astareje.

Dubrovačka astareja nije prostor od svega nekoliko kvadratnih kilometara, kako piše autorica, nego površina od 8271 hektar. Slično i sa zadarskom astarejom. U astarejama ne žive uglavnom težaci koji se uvečer vraćaju u grad pošto su težili zemlju. Tu postoje stara, prastara naselja sa svojim autohtonim načinom života vezanim uz selo i zemlju. Oni bi postojali i da nisu u blizini Zadra, odnosno Dubrovnika, kao što postoji niz naselja uz obalu, a da nisu u blizini gradova. Ima neke, ali ne duboke razlike u zanimanjima i kulturama zemlje npr. između Cavtata i Zatona u dubrovačkoj Astareji s drugim priobalnim mjestima koji su izvan nje. Slična je situacija sa Diklom, koji je unutar zadarske Astareje i njihovog priobalnog susjeda Petrčana, Nina, Sukošana i sl.

Autorica miješa dva osnovna pojma: zanimanje i proizvodni odnos. Težak je zanimanje, kmet je proizvodni odnos. Za nju je i ratarstvo proizvodni odnos! Težak ne mora biti kmet, ali svaki kmet je u pravilu težak po svom osnovnom zanimanju. Kao što postoji kmet kao proizvodni odnos izvan Astareje, tako postoji i u Astareji. Obratno težak kao zanimanje i kao proizvodni odnos težaština, nalazi se i izvan Astareje.

Netočna je njena predodžba da su u Astarejama isključivo male parcele. Njih doduše ima u velikom broju. Isto tako javljaju se i relativno,

s obzirom na površinu Astareje, i veliki kompleksi. U dubrovačkoj Astareji postoji nekoliko relativno velikih imanja. Npr. imanje Slave Volco u XIV st. vrijedi 4220 perpera. Na tom imanju moglo je živjeti i raditi nekoliko kmetskih obitelji, ako je veličina posjeda uvjet pojave kmetstva. Grube de Mence ima posjed vrijedan 1200 perpera, Marin Bona 1500, Nikola Cherpa 1900 itd.

Prihvativši Beucovu definiciju kmetstva u Zadru kao dobru, autorica navodi i neke primjere. Uzima dok. iz SCD VII, 273—275 (zaboravlja napisati da potječe iz 1297 god.) i nalazi da »ljudi ili jobagioni« samostana sv. Marije u Zadru uzimaju 40 ždrijebova samostanske zemlje u Obrovici da je obrađuju na 20 godina. U ime zakupnine kmetovi će godišnje davati samostanu 11 modija žita, koje će na svoj trošak dovesti samostanu, kao i sijeno i slamu; davat će 4 dara: za Božić 2 svinje, na blagdan sv. Skolastike 4 kokoši, na Uskrs 20 tovljenih ovnova ili kastrata, na Malu Gospu 2 krave ili 2 vola. Slobodno mogu napustiti ždrijebove, kao što ih opatica smije otpustiti s posla, itd. Autorica tvrdi da je ovo prvi »poznati ugovor, u stvari urbar sa zadarskog područja«, da »orahovički kmetovi stupaju tada prvi put u takav kmetski odnos sa samostanom« (263). Iz toga se može zaključiti da autorica smatra da je ovo kmetski ugovor. Konstatira dalje da je kmet u XIII st. slobodan, da je opterećen naturalnim podavanjima i darovima, da redovnica nema nad njim nikakve jurisdikcije. Ona vidi da ovi kmetovi nisu opterećeni tlakom. Razlog nalazi što samostan nema alodija. Isprika je neuvjerljiva. Besplatan rad na zgonu jest glavni element kmetstva. (Usp. Beučevu definiciju kmetstva). Tog besplatnog rada nema u ovom ugovoru. Zbog toga navedeni ugovor nije kmetski ugovor niti je on tobože urbar. Naturalna podavanja mogu, ali ne moraju biti element kmetstva. Ona su sastavni dio naturalnog zakupa.

Drugi slučaj na koji se autorica poziva (SCD III, 254) da je kmetski, odnosi se na podložnike samostana sv. Krševana na Dugom otoku, Telašćici (Tilagu) iz 1225. godine. To nije nikakav kmetski ugovor, nego je čisti i pravi zakupnički ugovor. Zakupac Andrija Petrice ima svoje ljude, orače pomoću kojih će obrađivati zemlju. Svi troškovi oko obrade zemlje, sjemena i plodova idu na polovicu. Konkretno trošak za upotrebu volova ide na »medietatem«, kao i svi ostali troškovi (semina, expendia) idu »per medietatem«, a također i prirod (fructus) se dijeli »per medium«. Što je N. Kl. našla ovdje kmetskog? Možda jedino to što se ugovor sklapa izvan zadarske Astareje i zato ga treba pošto poto proglasiti »kmetskim«!

Ona se i dalje zadržava na Dugom otoku i to upravo na Tilagu (Telašći). Poziva se na dok. iz 1305 (SCD VIII, 108—109). U njemu stoji da Ivan Merdeš uzima »ad afflictum« (to je tipičan zakupnički izraz) ledinu i oranicu samostana sv. Krševana u Zadru na 10 godina (to je kratkoročni zakup). Za uzvrat dužan je godišnje na Veliku Gospu dovesti samostanu 25 modija pšenice i 25 modija ječma na svoj trošak. Opat se obavezuje da neće otjerati Ivana, a Ivan da neće napustiti posjed kroz ugovoreno vrijeme. Tko prekrši ugovor plaća kaznu. Ivan će uživati plodove zemlje koju iskrči i privede kulturi. Godišnje će davati samostanu 3 dara. Plodove jabuka dijelit će na pola. I ovaj ugovor je pravi zakupnički ugovor, a ne kmetski. U njemu nema karakterističnih kmetskih elemenata. To su ugovori izvan zadarske Astareje.

Ilustracije radi navest ću još neke agrarne ugovore, a koje autorica nije upotrijebila, da bi mogli stvoriti određene zaključke.

Godine 1389. zadarski plemić Damjan de Nassio namješta na svom posjedu na otoku Molatu (in insula Melate) Cvitana Kolčarovića da mu obrađuje zemlju. Cvitana zato dobija u zajam 60 malih libara (Zadarski arhiv, notar Vannes q. Bernardi de Firmo I, fo 77). Podatak nam kaže da još potkraj XIV st. neki Zadrani obrađuju zemlju u vlastitoj režiji. Takvih primjera ima još u notarskim knjigama.

1289. godine Ivan, prior samostana sv. Mihajla daje Zadraniu, drvo-djelcu Draganu i njegovim nasljednicima 11 gonjaja samostanske zemlje na otoku sv. Mihajla de Monte (otok Ugljan) da kroz 9 godina nasadi 11 gonjaja pod kaznom 20 libara malih dinara, ako to ne učini. Dragan uživa vinograd dok traje loza. Za uzvrat davat će samostanu u ime zemljarine (pro terratico) 1/7 plodova vinove loze, tako da ih donese do obale do samostanske lađe. Od prodaje svježih i suhих plodova sa te zemlje dat će samostanu 1/7 novca (Spisi I, 144—145). Za slične slučajeve usp. n. dj. 150, 151, 191—192, 224. Zatim na Pašmanu (ib. 229), na Cerovdolu i Ugljanu (SCD VI, 218—220, 665—666).

Dok u tim slučajevima zakupnik daje 1/7 priroda navest ćemo slučajeve i drugačije kvote. God. 1317. na o. Ugljanu daje se vinograd na 1/5 priroda (Spisi II 114). Godine 1289. Beščana, stanovnik Zadra uzima zemlju na o. Ugljanu pod uvjetom da je obradi kroz 9 godina. Kroz to vrijeme neće davati ništa gospodaru. Nakon 9 godina dužan je gospodaru dati 1/4 prinosa vinograda i 1/4 novca od dobiti ostalih usjeva (Spisi I, 128). Zatim ista kvota za vinograde u Bibinju, za zemlju na o. Ugljanu, otoku Rave, u Tuključanima, Cernom, zatim u neposrednoj blizini Zadra (ad Macerias, to je u Astoreji) (Spisi II. 28, 97, 147, 149, 153, 167). O davanju na 1/4 na o. Pašmanu usp. SCD V, 437, 438.

Ima slučajeva kad obrađivač daje 1/3. Np. 1317 godine Dragoš, i Ivan Veselki uzimaju vinograd i zemlju u Astoreji (in Maceriis) na 4 godine pod uvjetom da daju godišnje gospodaru 1/3 svih plodina i da ih dovezu na svoj trošak u Zadar gospodaru (Spisi II, 107. O davanju na 1/3 usp. još n. dj. 153, zatim SCD III, 49—50).

Iz navedenih primjera se vidi da se zemlja daje u i izvan Astoreje u zakup i da su veoma različiti oblici davanja zemlje na obradu, da se zemlja obrađuje i u vlastitoj režiji i daje u zakupe pod različitim kvotama.

Primier koji ću dalje navesti daje pravo da posumnjam u postavke N. Kl. God. 1318 neki Radoslav pok. Obrada uzima »ad affectum« zemlju Radoslave. žene Miha de Susella, koja se nalazi u Ninu [ad N(o)n(am)], ukoliko je to točno prepisano i razriješeno. dakle izvan zadarske Astoreje, i izvan zadarskog distrikta u to doba, pod slijedećim uvjetima: da sije žito kroz 10 godina (ad laborandum ad bladum). Prve godine neće dati ništa gospodarici. Ostalih 9 godina davat će trećinu žita i svih plodina (Spisi II. 178—179). To je zakupnički ugovor kao i oni na otocima Ugljanu, Rave i zadarskoj Astoreji koje smo maloprije nabrojili. Po shemi N. Kl. ovo bi morao biti kmetski ugovor jer se radi o zemlji izvan Astoreje i jer je kultura žitarica. Nitko zaista neće reći da je to kmetski ugovor.

Uzmimo drugi primjer sa zadarskog područja, ali izvan Astoreje. God. 1289. Zadrantin Petar, sin pok. Deše de Mira daje Zadraniu postolaru

Jakobu, sinu pok. Vrtišne vinograd u Petrčanima, da ga obrađuje kroz 4 godine. Uvjet je da obrađivač zadrži polovicu plodina, a druga polovica ide gospodaru. Troškovi pak berbe, skupljanja i meljave maslina dijele se zajednički. Daje se još zajam od 40 solida koji će se vratiti nakon prve berbe (Spisi I, 179—180). Podatak dokazuje da se izvan Astoreje sadila vinova loza i maslina i da se zemlja i vinograd daje na obradu pod istim uvjetima kao i u Astoreji. To znači da ovaj postolar Jakob nije kmet, nego zakupnik, premda obrađuje zemlju izvan Astoreje.

N. Kl. je obrađivače zemlje samostana sv. Marije u Obrovici proglašila kmetovima, zato jer je taj posjed izvan zadarske Astoreje (261—263). Međutim god. 1290. dotadašnji zakupnik vinograda samostana sv. Marije u Zadru, koji se vinograd nalazi »Na Obroyci« prodaje vinovu lozu (vites) koju je držao na 1/10 od rečenog samostana (Spisi I, 210—211). Podatak je dokaz zakupničkog odnosa i uzgajanja kulture vinograda izvan zadarske Astoreje i to baš u Obrovici gdje je N. Kl. tobože pronašla prvi urbar i zato kmetški proizvodni odnos. Sličan je slijedeći primjer. Predstavnici samostana sv. Marije u Zadru daju i lociraju 1343. u Bibinju kastaldu Danijelu i još osmorici jobagiona (iobagionibus) selište sa svim pripadnostima na novčani zakup (ad afflictum, census sive pensionem) na 4 godine. Svake godine dužni su isplatiti na Svi Svete šest libara malih dinara. Zatim brati masline unutar selišta na svoj trošak i polovicu dati samostanu (SCD XI, 44—45). I ovo je zakupnička lokacija.

Kmetški karakter nema ni ugovor iz 1334 (SCD X, 158—159) na koji se ona poziva. Neki Radovan pok. Stipka, inače vilan Cose de Bregna u Crnom kod Zadra (izvan Astoreje) prima od namjesnice samostana sv. Nikole u Zadru ždrijež zemlje rečenog samostana u Crnom na 8 godina. Za uzvrat, prve godine dat će polovicu prihoda (reditus) samostanu. Ostalih 7 godina davat će godišnje 4 modija žita koja će dovesti samostanu. Kroz to vrijeme ne smije napuštati zemlju. Ovo je najobičniji zakupnički ugovor u kojem nema nijednog elementa kmetstva. Ista je stvar i u slijedećem ugovoru na koji se poziva autorica. Neki Blaž pok. Jurja iz Zadra obvezuje se 1334. god. (SCD X, 165—166) sijati žito na lokalitetu Dolac na o. Ugljanu vlasništvo Damjana de Mangace iz Zadra, kroz 6 godina. Kroz to vrijeme će obrađivač sa svojom obitelji boraviti na o. Ugljanu. Dvije trećine žita dat će vlasniku, sebi zadržava trećinu s time da sam daje sjeme. Budući da Blaž duguje Damjanu 25 libara malih dinara dug će mu otplaćivati žitom, ali tako da Blažu ostane toliko žita da može s obitelji preživjeti. Ni u ovom ugovoru nema elemenata kmetstva. Ovdje se radi o nekoj vrsti utjerivanja duga putem prisile da se kroz obradu zemlje i žitom vrati dug. Ali je s o. Ugljanom nešto drugo interesantno. Taj je otok po svoj prilici od najranijeg vremena sastavni dio zadarske komune. Na karakter agrarno-proizvodnih odnosa u njemu nije djelovalo ili je bilo jako ograničeno hrvatsko običajno pravo. Zadar se nije dakle širio na o. Ugljan onako kako je to bio slučaj s Obrovicom, Crnim i sl. Možemo ga donekle smatrati dijelom zadarske Astoreje. Po kakvom kriteriju N. Kl. na tom otoku nalazi kmetstvo, kad sama kaže da se kmetstvo razvija jedino izvan Astoreje. Kada se dogodilo proširenje Zadra na o. Ugljan u tom smislu da je Zadar dobio na njemu »prostrane površine plodne zemlje na kojoj uspijevaju žitarice« a to je po N. Kl. uvjet pojave

kmetstva? S kojim pravom smijemo izjednačavati otok Ugljan npr. sa kopnenim proširivanjem Zadra prema zaleđu?

Po našem mišljenju nije kmetски ugovor ni onaj iz 1289 (Spisi I, 108) kojeg također upotrebljava N. Kl. Te godine Marko, sin pok. Stanoša obvezuje se da će kroz 5 godina ići stanovati u Trešće (Tricići) izvan Astareje, u selište (villam) Mihe Matafara. Obradivač će dobiti ždrijeb zemlje. Smije iskrčiti gonjaj zajedničke šume i iz te krčevine vući korist. Od toga neće vlasniku davati ništa. Gospodar mu dopušta da sagradi kuću i pri tome ga novčano pomaže. Marko ne mora vratiti pomoć. Jedino kad napusti selište kuća ostaje gospodaru. Ni ovaj ugovor nije kmetски, ali sadržava neke elemente kmetских odnosa: obradivač dobiva ždrijeb zemlje od vlasnika, novčanu pomoć da sagradi kuću na tom ždrijebu. Živjeti na ždrijebu i useliti se u kuću koja ostaje vlasništvo gospodara jest jedna karakteristika kmetskog odnosa. Ovaj je primjer interesantan po tom što ukazuje da se unutar zakupničkih ugovora događaju promjene koje će tijekom vremena uzrokovati pojavu kmetstva, to jest: davanje kuće i ždrijeba, a zahtijevat će se rad na zgonu.

N. Kl. na kraju svog razmatranja daje »svoj sud o karakteru kmetских odnosa na području zadarske općine«: kmetstvo se razvija izvan zadarske astareje jer tu ima dosta zemlje i siju se žitarice. Kmet sa zemljovlasnikom sklapa ugovor u kojem se označuje koliko će količinu žita dati gospodaru, a koliko ostaviti sebi. Kmet je osobno slobodan, zadržava svoj pravni položaj kojeg je imao prije nego je postao kmet, premda je, kaže autorica, dobrovoljan zarobljenik zemlje »jer ni sam ne želi napustiti zemlju od koje živi«. Njegova pravna sposobnost je nešto ograničena. Gospodar naime može kmetu zaplijeniti ljetinu. Glede duga vjeruje se izjavi gospodara. Gospodar ga može zastupati na sudu iako ga kmet posebno ne ovlasti. Vlasnik nema jurisdikcije nad kmetom (268—269). Kad bi svi oni slučajevi koje je navela i bili dokaz o postojanju tobožnjeg kmetstva u zadarskom distriktu u to doba, pa kad usporedimo njenu definiciju s onom koju je dao Beuc, opažamo da je N. Kl. uvelike zaostala za njim, da su njene karakteristike očito siromašne i oskudne, da neke nisu čak ni oznaka kmetstva, a druge mogu, ali ne moraju biti. Ono u čemu je htjela tobože dati novost u tvrdnji da se težaština razvija u Astareji, a kmetstvo izvan nje, pala je pred snagom izvora. Izvori su nedvojbeno pokazali da su svi njeni primjeri zapravo zakupnički, a ne kmetски ugovori, da zakupnika ima ne samo u Astareji, nego i izvan nje, da se i izvan Astareje uzgaja vinova loza i masline i druge kulture, a ne samo žitarice. U zadarskom distriktu nema kmetova (Grgić, 298).

Odnos N. Kl. prema literaturi »iznenaduje metodskim propustima« i neispravan je. Ona prešućuje rad M. Medinija — samo da njega spomenem — koji je u knjizi »O postanku i razvitku kmetских i težačkih odnosa u Dalmaciji« Zadar 1920. na str. 25—46 potanko obradio problematiku agrarnih odnosa u Zadru. Ako je to učinila zato jer se bojala priznati da je Medini to obradio temeljitije i bolje od nje tada je to sakrivanje naivno. Njen rad je veliki korak natrag, ne samo u usporedbi s I. Beucom, nego i M. Medinijem, naprosto zato jer je rob svoje sheme: teritorij i kultura uzrokuju pojavu kmetstva i težaštine, a ne stvarni proizvodni odnosi i konkretna opterećenja i obaveze. Zbog te sheme nije vidjela izvore koje je obaraju. Iz tog razloga je zakupničke ugovore, jer se odnose

na zemlju izvan Astoreje, proglašavala kmetskim. Koliko daleko ide to robovanje nestvarnoj konstrukciji dovoljno je pokazati na njenim vlastitim primjerima. Kad piše o težaštini poziva se između ostalog na ugovore koji se tiču posjeda na Ugljanu i Crnom. Oni se nalaze izvan Astoreje (sporan je Ugljan). Kad tobože nastoji argumentirati kmetske odnose u zadarskom distriktu tad se opet poziva na ugovore sklopljene za obradu zemlje u Crnom i Ugljanu (259—268). Kako se dakle može održati njen kalup: Astoreja = težaština, izvan Astoreje = kmetstvo kad se po njenim primjerima i izvan Astoreje sklapaju težački ugovori? Autorica upada u proturječnosti, kao npr. »Iz teksta ovog ugovora jasno proizlazi da je dalmatinski kmet u XIII st. slobodan, tj. da smije napustiti zemlju i da mu je osigurana libera migratio« (264). Malo dalje: »Vežanost kmeta za zemlju koju obrađuje postaje u dalmatinskom kolonatu jedna od najbitnijih karakteristika. Samo u vrlo rijetkim slučajevima vlasnik zemlje će pristati da se kmet iseli s njegove zemlje« (267). Što je dakle s kmetom: da li je slobodan ili je vezan uz zemlju? Da li su kolonat i kmetstvo ista kategorija?

Beuc je točno uočio da su slijedeći elementi bitni za utvrđivanje kmetskog odnosa u zadarskom distriktu: »useljenje kmeta smatralo se jednom od bitnih obaveza za postojanje kmetskog odnosa«, zatim »da je status kmeta uključivao obradu zгона i gospodarevog vinograda te vršenje kurirske službe kao i davanje honorancija« (Beuc 569, 571). N. Kl. nije navela ni jedan izvor na temelju kojeg bi se vidjelo da su njeni »kmetovi« obrađivali zgon. Zato njeni primjeri nisu i ne mogu biti dokazi kmetskih odnosa, jer nedostaju bitni elementi za određivanje takvog odnosa.

Moramo upozoriti da je Beuc svoju definiciju kmetstva potvrđivao najviše podacima iz »Zadarski katastik 15. stoljeća« (objavio ga S. Antoljak, *Starine* 42, 371—417) i izvora »Hrvatsko običajno pravo od godine 1551. i 1553« kojeg je objavio Lj. Thallóczy (*GZMBiH* XVIII, 1906, 17—36) Barada (149—177). Taj se izvor odnosi na pravne prilike hrvatskog područja od Knina do Nina, a sastavljen je u Novigradu. U njemu se kaže da se opisuju običaji »uz koje prianjaju naši šukundjedovi, pradjedovi i djedovi«. Unatoč toj očitoj starini tih pravnih običaja, ne bi smo ih mogli primijeniti na zadarsko područje prije nego su Novigrad, Ljubač i Nin potpali pod zadarski djelokrug i uključeni u područje Zadra nakon 1409. godine. Isto tako je Beuc najvažnije elemente kmetskih odnosa crpio iz navedenog katastika i to iz odredaba koje su važile u distriktu castruma Vrane i castruma Ljubača. Budući da su ti distrikti potpali pod Zadar u XV st., nakon 1409, mogli bi smo se pitati koliko smijemo odnose iz tih distrikta primjenjivati na zadarski distrikt? Po mojem sudu izrečenom još 1968 (ZČ 82) u zadarskom distriktu sve do XV st, dok se Zadar nije proširio na Vranu, Novigrad, Nin, Ljubač, nema kmetstva ne samo u onom dijelu distrikta koji obuhvaća Astoreju (linija Diklo—Bokanjac—Bibinje) nego i onom dijelu distrikta koji je izvan Astoreje. Naime granice zadarskog distrikta u XII st. idu od rta Skale—sredina bokanjačkog blata—Zemunik—Babin dub—Gorica—Vrbica—Filijakov (Beuc, 529). Distrikt je veći od Astoreje. Kmetstvo se u zadarskom distriktu javlja u XV st. Jedan od dokaza postojanja takvog proizvodnog odnosa jest odluka zadarskog kneza Luke Trona iz 1431. u kojoj se kaže da su kmetovi

vranskog castruma dužni za svaki par volova koji oru obrađivati gonjaj zemlje na zgonu (alodiju), kako se to općenito obdržava u zadarskom distriktu »prout universaliter observatur in districtu Jadrensi«. To se isto naređuje i kmetovima castruma Ljubač i točno se određuje da je svaki kmet dužan godišnje raditi 12 dana besplatno dobivajući samo hranu (Antoljak, 396). Podatak je bjelodan dokaz, pored ostalih koji se nalaze u katastiku i drugim izvorima, da u XV st. imamo prave kmetske odnose ne samo u Vrani i Ljubaču nego i u Zadru jer se izjednačuju prilikama u zadarskom distriktu; da se ne može, niti smije praviti bilo kakva razlika i vući bilo kakva granica između starog područja Astoreje i zadarskog distrikta; da je sve to jedan zadarski distrikt, jer se Astoreja ne spominje. Prema tome prije XV st. kmetskih odnosa u kopnenom dijelu zadarskog distrikta nema. To je konstatacija koja se temelji na izvorima. Zašto se kmetski odnos javlja u XV st, a ne prije, dužnost je istražiti. Dok ne nađemo podatke da seljaci u zadarskom distriktu u XIII i XIV st. obrađuju zgon (alodij) i vrše tlaku, ne možemo govoriti o kmetstvu u tom kraju. Obrada naime zгона (alodija) i besplatan rad jest nezaobilazni element kmetskih odnosa ne samo u Zadru nego i u svakom području Dalmacije.

Na otocima zadarskog arhipelaga od Premude, Silbe, Oliba do Kornata ne nalazimo podataka o postojanju kmetskih odnosa, a svi su oni u zadarskom distriktu »in aquis Jadrensis districtus«. Premda na mnogo mjesta piše da su na otocima oranice, pašnjaci i vinogradi (terrena arratoria, pasculatoria et vineata), sve te zemlje daju se isključivo pod novčani zakup. Da se radi o velikim posjedima, potvrđuje činjenica da se daju u novčani zakup koji je znao godišnje iznositi i 1311 malih libara. Ima i malih posjeda koji su opterećeni godišnjim zakupom od svega 3 male libre (Antoljak, 380 i dalje). (Prema teoriji N. Kl. na tim oranicama i velikim posjedima morali bi raditi kmetovi, a ne zakupnici). Na otocima dakle u to doba nema kmetstva.

Budući da N. Kl. nije shvatila da se u Dubrovniku smatra kmetom onaj obrađivač koji živi u kući gospodara na selu i uživa zlaticu zemlje za svoje potrebe, a za uzvrat besplatno obrađuje carinu (alodij) i daje počasti, poklone, a da je u zadarskom distriktu kmet onaj obrađivač koji se useli u kuću na ždrijebu a za uzvrat radi (besplatno) na zgonu (alodiju) i daje honorancije, naša diskusija bi ovdje mogla završiti. Nemamo do-dirnih točaka. Nastavit ću je ipak dalje do kraja da se osvijetle postupci i način rada N. Kl.

Ona uspoređuje svoje postavke o tobožnjem kmetstvu u zadarskom distriktu s objavljenim agrarnim ugovorima ili sadržajima tih ugovora s područja dubrovačke Astoreje, osobito sa stavovima Rollera i Lučića. Smatra da tvrđenja te dvojice o postojanju kmetstva, odnosno kmetinstva nisu točna, da u dubrovačkoj astoreji postoji samo težaština, a ne kmetstvo.

J. Lučić je napisao: »8. XI. 1353. Braten Preljubović i sin mu Miloje uzimaju 6 solada zemlje na polovicu na 5 generacija na Kalamoti od zemljovlasnika Nika Sorgo. Dobit će solad zemlje za vrt i kućicu, a za uzvrat će morati obraditi besplatno 12 radnih dana i dati godišnje 2 poklona... Sličan je slučaj i na Lopudu. 14. II. 1355. neki Radich primio je 14 solada zemlje na polovicu od istog Nika Sorgo »in perpetuum«.

Dobio je i komad zemlje za kućicu i vrt. Za uzvrat morao je Radich besplatno raditi 12 radnih dana i dati dva poklona... Neposredni obrađivači u oba slučaja primaju komad zemlje za kuću i okućnicu, a za uzvrat moraju raditi besplatno 12 radnih dana po volji zemljovlasnika, svakako na carini. Slijedeći primjeri su još izrazitiji. »Mathe de Ribica... duos soldos vinee et terre mee... in Losica 10. I. 1355. locaui in perpetuum...«
Orađivači dobivaju svaki po solad zemlje, ali moraju besplatno raditi 8 sedmica (tj. 48 dana ne računajući nedjelje) svake godine vinograde zemljovlasnika i davati mu godišnje 2 dara. Situacija se u odnosu između obrađivača i zemljovlasnika i ovdje bitno mijenja. Orađivači zemlje nisu polovnici, nisu nadničari — oni su besplatna radna snaga na carini u jednom vremenskom razdoblju. Drugi slučaj. Isti »Mathias de Ribica 7. II. 1357. sex soldos de terra mea in Losica... locaui... Rachi... in quartam generationem...« U ovom se ugovoru izričito kaže da obrađivač zemlje dobiva solad zemlje za vrt i kućicu, za uzvrat mora raditi 2 sedmice.

Prema dubrovačkom pravu seljak, koji stanuje u kući gospodara i na njegovom imanju i uživa vrt, a za uzvrat mora raditi na carini, zove se kmet. U ovim slučajevima imamo te elemente: seljak dobiva zemlju za kuću i vrt, a zato mora davati poklon i raditi besplatno na carini... Stari proizvodno-agrarni odnosi na pojedinim imanjima popustili su prije (npr. kod roda Ribica u Lozici i roda Sorgo na Lopudu i Koločepu), na nekim kasnije« (ZČ 77—78, 80).

Tekst N. Kl.: »Lučić je donoseći tobožnje dokumente o »počecima kmetstva« propustio da kaže da su to svega tri dokumenta koja u roku od 27 godina naručuje kod notara ista porodica Ribica. Lučić nije donio ni jedan drugi dokument kojim bi pokazao da su i drugi vlasnici vinograda i zemalja davali svojim težacima zemlje i došli na taj način do besplatne radne snage« (269—270).

Kako se može tvrditi da ne donosim druge dokumente, npr. sa posjeda roda Sorgo koji se nalaze na Lopudu i Kalamoti? Očito je da je nešto drugo po srijedi.

Navedimo dalje primjere. Moj tekst: »Zemlja koju su zemljovlasnici obrađivali u vlastitoj režiji zvala se »carina«, »zarina«. Bila je »antiquitus de carina« i nije se davala ad medietatem« (ZČ 68). Da potkrijepim te svoje tvrdnje pozivam se na Monumenta ragusina, Libri reformationum II, 292; — III, 37, 39, i na Ivellia, str. 11. Običaj je kad se pišu znanstvene rasprave da se ne donosi tekst koji je već objavljen i zato dostupan svakome tko se želi osvjedočiti o točnosti onoga što se piše. Tako sam i ja postupio. Nisam mogao pretpostaviti da će netko nijekati moje navode, a da prije toga nije prekontrolirao bilješku, odnosno knjigu na koju se pozivam. Isto tako nisam mogao pretpostaviti da će se netko usuditi pisati o agrarnim odnosima u Dubrovniku, a da nije prošao izvore, da uopće ne zna što u njima piše, kako je to slučaj s N. Kl. Da ne bude opet zabune donosim odgovarajuće tekstove iz Monumenta ragusina. »16. VI. 1360. In Maiori consilio... Item de dando arbitrium domino rectori et parvo consilio posse incidere cartas factas per dominum abbatem Nicolaum Crome villanis de Zoncheto de terris, que vocantur Zarina, et quod ille terre reducantur ad pristinum statum. Et similiter angarie quas ipsi villani facere tenebantur eidem abbati, reducantur ad pristinum

statum. Et si quis aliquis villanus pastinaverit vel fecerit aliquod laborerium in dictis terris, quod refficiantur eis expensis, quas fecerunt de bonis dicti monasterii« Mon. rag. II, 292, — III, 37. Drugi tekst: »firmatum fuit quod illi quinque soldi de terra, quos tenebat Vita Tichoeuich et Bogaucec Milcich de Concheto, remaneant ad medietatem sicut sunt, quia ille terre non fuerunt antiquitus de Carina« Mon. rag. III, 39. (Primjere iz Mon. rag. III donosi i Roller, 291).

Očito je dakle da u dubrovačkoj Astoreji, konkretno Šumetu, postoje zemlje zvane carina i one se ne davaju na polovicu. Znači da imaju poseban režim.

Tekst N. Kl.: »Ne čini nam se slučajnim da Lučić ne donosi za potvrdu svojih tvrdnji ni jedan dokument, što povlači za sobom i drugačije zaključke: ako se postojanje carine na astareji ne može konstatirati, onda je struktura posjeda na tom dijelu dubrovačkog kotara drugačija nego što je to zamišljao Lučić« (270).

Ako za N. Kl. nisu vjerodostojni zapisi Velikog i Malog vijeća u kojima se točno kaže da u Šumetu, u Astoreji, postoji zemlja zvana carina, i da se ta zemlja ne daje na polovicu, da je tu dakle drugačiji proizvodni odnos, tada ne znam kome treba vjerovati: N. Kl. ili zapisima vijeća? Očito je da N. Kl. smatra da je ona vjerodostojnija nego izvori.

Navodeći ugovore koji, po mom mišljenju imaju karakter kmetskih odnosa, jasno sam prepisao tekst i u njemu piše da se zemlja daje na obradu u jednom slučaju na pet generacija, u drugom na četiri generacije, u dva slučaja zauvijek (in perpetuum«) (ZČ 77—78).

Tekst N. Kl.: »Kad bi vlasnik zemlje doista dao zemlju u tu svrhu, onda bi mu i vinograd dao na obrađivanje »za vječno«, »dok traje loza«, a ne bi od poklonjene zemlje zahtijevao tlaku« (271).

Proučavajući agrarne odnose u srednjovjekovnom Dubrovniku smatrao sam, a tako su radili i svi prije mene, da treba najprije proučiti te odnose u dubrovačkoj Astoreji. Uostalom evo teksta: »Sva tri dokumenta koja objelodanjemo odnose se na područje Astoreje, tj. prvobitnog područja dubrovačke komune. Astoreja je tada obuhvaćala Župu, Šumet, Brgat, Rijeku, Zaton, Gruž i okolice grada. Budući da se smatra da na otocima Koločepu, Lopudu, Šipanu, Lastovu — prema sadašnjem stanju nauke — nije bilo kmetstva, a područja Konavala, Primorja, Stona i Peleješca naknadno su stečena u toku 14. i 15. st., možemo s pravom agrarne odnose u Astoreji proglasiti izrazito dubrovačkim odnosima u agraru. Najznačajniji dosadašnji istraživači agrarnih odnosa u Dubrovačkoj Republici (Ivellio, Roller) istraživali su ih najprije u Astoreji. Rezultate i zaključke dobivene na tom području uspoređivali su sa ostalim teritorijalnim dijelovima Republike. Zbog toga i mi smatramo da se agrarno-proizvodni odnosi u Astoreji — a tako isto i na tzv. elafitskim otocima, jer su i oni veoma rano pod Dubrovnikom — mogu smatrati uzorkom, prototipom agrarnih odnosa u Dubrovniku. Ti odnosi mogu biti i mjerilo koliko agrarno-proizvodni odnosi u ostalim područjima Republike imaju izrazito dubrovački karakter, a koliko je ostalo utjecaja prijašnjeg, starijeg ekonomsko-društvenog uređenja i koliko je pridošlo utjecaja sa strane. Uostalom poznato je i u nauci prihvaćeno da su u različitim područjima Dubrovačke Republike postojali različiti agrarno-proizvodni odnosi« (AV IV—V, 220—221).

Tekstu ne bi bio nužan komentar. Potrebno je najprije istražiti agrarne odnose u Astoreji, jer su oni izrazito dubrovački u odnosu na Pelješac, Konavle, Primorje, Lastovo itd. koja su područja naknadno pripala Dubrovniku.

Tu misao prihvaća i N. Kl. Prikazujući sadržaj Rollerove knjige zadržava se na stranicama koje se odnose na Astoreju i Otoke. »Agrarni odnosi na preostalom dubrovačkom području nisu za nas više zanimljivi, jer je to teritorij koji je kasnije priključen općini i na kojem su odnosi uglavnom baštinjeni ili su nastajali iznova pod utjecajem zatečenih prilika na nekadašnjem slavenskom području« (243). Ne zamjeram joj što je »zaboravila« spomenuti moje obrazloženje. Vidjet ćemo zašto je to učinila.

Uspoređujući podatke i dobivene rezultate o agrarno-proizvodnim odnosima u dubrovačkoj Astoreji sa podacima iz ostalih područja i gradova Dalmacije našao sam da Dubrovnik nije nešto posebno, izuzetno, da i u njima postoji zakup bilo novčani bilo prirodni, i kmetstvo kao i u Dubrovniku, konkretno njegovoj Astoreji. Zbog toga sam napisao: »Takvi agrarno-proizvodni kmetški odnosi ne predstavljaju neku osobitu dubrovačku posebnost. U Zadru su se npr. slično razvijali kmetški odnosi. Zemljovlasnik je običavao dati još 25. VII. 1289. jedan ždrijeb »unam sortem« na vlastitu obradu obrađivaču, i »in adjutorium ad faciendum domum . . . libras IIII paruorum«. (U bilješci napominjem da to nije tipičan kmetški ugovor.) Kasnije, tek u XV stoljeću određene su obaveze obrađivača, od kojih je svakako najvažnija, pored obaveznog useljenja u kuću, da će besplatno raditi na zgonu (tj. zemlji koju vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji) i davati honorancije. To je zapravo kmetstvo. Zadarski kmet mogao je biti polovnik kod drugog, nije bio vezan uz zemlju i nije potpadao pod jurisdikciju zemljovlasnika, slično kao u Dubrovniku.

Prema novigradskom zakonu (Kodificiran 1551) gospodar je bio dužan pomoći sagrađiti kuću kmetu, dati mu pola gonjaja zemlje za vrt. Kmet je obrađivao zgon, vinograd, pomagao kod žetve, vina, sijena, počasti za Božić, poklade, Uskrs. I ovdje su bitne oznake za kmeta, kao i u Dubrovniku: kmet dobiva zemlju za kuću i vrt, za uzvrat obrađuje zemlju gospodara i daje počasti.

Ali nije tako samo kod nas u Dalmaciji. Slično je i u nekim gradovima Italije. U Firenzi npr. neposredni obrađivač zemlje, koji dobije kuću i vrt daje gospodaru rad i počasti« (ZČ 81—82).

N. Kl. upozorava da »čitav niz domaćih i stranih autora radi na društvenim i gospodarskim problemima drugih dalmatinskih gradova, prije svega Splita i Trogira, a zatim i Zadra, tako da uopće ne dodiruje dubrovačke izvore i, posve razumljivo, dubrovačke probleme. Zbog nedovoljnog pregleda cjelovitog razvitka historičari i pravnici koji se bave spomenutom grupom gradova također stječu dojam da su se na području dubrovačke općine drugačije razvijali agrarni i društveni odnosi nego u drugim dalmatinskim gradovima« (237).

Dovde je naoko sve jednostavno. Ali treba ići korak dalje i priznati da je J. Lučić već davno upozoravao da su agrarno-proizvodni odnosi u Dubrovniku slični sa onim u Zadru i Novigradu i općenito u Dalmaciji uz stanovito nijansiranje. N. Kl. će jednostavno, jer ne može, a treba je razumjeti i shvatiti, podnijeti da je J. L. barem nešto točno napisao, tako

iskrenuti tekst Lučićev, upadati u vlastite kontradikcije samo da »dokaže« kako ni u ovom slučaju Lučić nema, ne smije imati ni približnu istinu.

Evo teksta N. Kl.: »I najzad postavlja se pitanje da li smijemo samo na osnovi dosad poznatih dokumenata stvarati zaključke o specifičnosti agrarnih odnosa na području dubrovačke općine, posebno na Astoreji? Lučić je u posljednjem svom prilogu nastojao učvrstiti svoje mišljenje o »nespecifičnosti« dubrovačkog agrara podacima iz Zadra«. (Bilj. 167: »Međutim, u ranijim radovima, u referatu i u kasnijem prilogu nije bio istog mišljenja. Naime u referatu tvrdi da u »proizvodnim odnosima u agraru postoje *stanovite specifičnosti*« koje doduše nisu tako velike i značajne da bi trebalo govoriti o posebnom tipu agrarnih odnosa u Dubrovniku«, ali ništa ne kaže u čemu su se sastojale te specifičnosti (potcrtala N. K.). Par godina zatim, uz komentar tobožnjih prvih dokumenata o kmetstvu tvrdi protivno, tj. da »možemo s pravom agrarne odnose u Astoreji *proglasiti izrazito dubrovačkim odnosima u agraru*« (potcrtala N. K.). Kad je, naprotiv, prvi put uzeo zadarski izvorni materijal — doduše samo jedan dokument iz 1289. g.: — onda je ponovno promijenio mišljenje, jer je 1968. smatrao da »agrarno-proizvodni odnosi *ne predstavljaju neku osobitu dubrovačku posebnost*« (str. 81). Kako u najnovijem prilogu o »Prošlosti dubrovačke Astoreje« preštampana stari tekst iz 1968. ostaje i kod iste formulacije«) (273).

Što N. Kl. radi? Ona opet, neznam više po koji put, jednostavno ne piše istinu. Da dokažem sličnost agrarno-proizvodnih odnosa u Dubrovniku i Zadru, ne navodim samo jedan dokument, kako N. Kl. piše, nego se pozivam na objelodanjene notarske knjige zadarskog arhiva, zatim na neobjavljene arhivske dokumente iz notarskih knjiga notara Vannes q. Bernardi de Firmo, Franciscus de Placentia, Nicolaus de Verona. Sa podacima iz zadarskog arhiva upoznao sam se onda kad i sa podacima iz dubrovačkog. Zato sam i mogao još 1958. reći da ne treba praviti razlike i tražiti posebnost u agrarno-proizvodnim odnosima Dubrovnika i Zadra. (Za citiranje zadarskih notara usp. ZČ 82). Druga je stvar što ona vidi da ja ne izdvajam agrarnu problematiku dubrovačke Astoreje iz problematike dalmatinskog agrara i da sam u tome dosljedan. A onda ona tobože da pokaže kako se ja ipak kolebam, pa agrarno-proizvodne odnose u Astoreji proglašavam »izrazito dubrovačkim« dakle da ih tobože izdvajam iz dalmatinske problematike, kako ona shvaća, da bi se kasnije opet vratio na prvotnu misao da ti agrarni odnosi u Dubrovniku nisu posebna dubrovačka posebnost, nego da ih treba uključiti u uspoředbu sa ostalim dalmatinskim gradovima i područjima.

U čemu je postupak N. Kl.? Ona moj tekst u kojem se upozorava da agrarni odnosi u Astoreji jesu izrazito dubrovački u odnosu na Konavle, Primorje, Pelješac itd. (usp. AV, IV—V, 220) prebacuje kao da sam ja to iznio u odnosu na Dalmaciju općenito! To bi bilo shvatljivo da sama N. Kl. nije napisala kako agrarno-proizvodni odnosi izvan dubrovačke Astoreje i Otoka »nisu za nas više zanimljivi, jer je to teritorij koji je kasnije priključen općini«. Dakle i ona smatra da se treba ograničiti na Astoreju kad se želi istražiti kakav je tip agrarnih odnosa u Dubrovniku. Budući da je to isto davno prije nje tvrdio Lučić (i drugi), tada ona tu misao izvrće, iz jednostavnog razloga jer ne može podnijeti da tu tvrdnju Lučića potvrdi.

Naročitu proturiječnost predstavljaju ove njene rečenice koje slijede:
»I kao da Zadar i Split i druge dalmatinske općine nisu, mutatis mutandis, imale isti razvitak društva i gospodarstva, pa ponekad i tok političkih zbivanja uobičajilo se samo dubrovačku općinu nazivati već u ranom srednjem vijeku državom ili kasnije republikom. I što se više neki autori udubljuju u dubrovačku problematiku, to im raste uvjerenje o izdvojenosti agrarnog i društvenog razvitka starog Dubrovnika« (237).

»Prema tome, pomoću zadarskih kmetskih ugovora se ne može opovrći nego naprotiv može se dokazati »osobita dubrovačka posebnost« (273).

»Stoga dubrovačke agrarne odnose valja i dalje promatrati u sklopu dalmatinskog agrara i posebno težaštine. I ne smijemo prema izuzecima stvarati zakon ili pravilo« (273).

Kako to N. Kl. zamišlja. Jedanput se Dubrovnik ne smije izdvajati u agrarnom i društvenom razvitku od Zadra, drugi put je dubrovačko kmetstvo »osobita dubrovačka posebnost«, treći put dubrovačke agrarne odnose treba promatrati u sklopu dalmatinskog agrara.

Evo nekoliko rečenica koje je izrekla o Rollerovom radu:

»Roller čini nesumnjivo dobro kad na jednom ugovoru iz 1355 g. pokazuje zašto ga smatra kmetskim« (241).

»Uza sve to ističe jednu od bitnih karakteristika kmetstva: kmetstvo se uvijek veže uz najam kuće i vrta, a prema nekim ugovorima kmetu se može mjesto kuće dati stoka« (242).

»U nevolji bismo mogli, kao i Roller, kazati da su u ovom ugovoru sačuvani elementi kmetskog ugovora ili odnosa, ali čini nam se da se takvim tumačenjima daje prevelika važnost sporednim obavezama. Rollerov pokušaj da takve ugovore definira i nazove kmetinskim — a ne kmetskim — je doveo do zabune jer bi to »kmetinstvo« trebalo da bude nešto što nije ni kmetstvo ni težaština« (269).

»S druge strane, i Roller ustraje na definiciji »kmetinstva« koje se »uvijek veže uz najam kuće i vrta«, tako da je primoran istovremeno i zanjekati i konstatirati postojanje kmetinstva na Astoreji« (270).

»Uvjeren sam, kao i Roller, da na području dubrovačke astareje prema dosad poznatim podacima nije bilo kmetstva« (273).

Dakle, N. Kl. najprije povlađuje svim Rollerovim argumentima kojima on izvodi svoje zaključke o postojanju kmetstva u Astoreji, da bi na kraju zaključila da nema kmetstva!

V

U svakom radu moraju biti do kraja jasni pojmovi o kojima se raspravlja i piše. Tako je i u slučaju pojave kmetstva u dubrovačkoj Astoreji. Dužni smo znati: 1) što se u Dubrovniku smatra kmetski odnos? Kako Dubrovčani definiraju pojam kmetstva na svom području; i 2) kad se tako definirano kmetstvo javlja? U obrazloženju tih dvaju pitanja poslužiti ćemo se opširnijim izvodima tekstova od kojih su neki već poznati, ali ih donosimo zbog cjelovitosti.

Odgovorimo na prvo pitanje.

Godine 1815. bivši tajnik Dubrovačke Republike Baro Bettera predao je generalu Teodoru Milutinoviću, austrijskom vojnom i civilnom guverneru Dubrovnika i Albanije izvještaj na francuskom jeziku o ustrojstvu

Republike. U X. poglavlju izvještava o poljoprivredi u Dubrovniku. Između ostalog tumači odnose između zemljovlasnika i kmeta. Evo najkarakterističnijih izvoda:

»D'après les principes politiques et constitutionnels de l'Etat, les Paysans ne pouvaient posséder en propriété des Biens immeubles... Un contrat reciproque reconnu par la loi, consacré déjà par un usage non interrompu des Plusieurs siècles fixait les droits, et les obligations du Propriétaire ainsi que ceux du Colon de la maniere suivante. Le Propriétaire devait donner à son Colon une maison d'habitation; le Colon devait donner pour cela au Propriétaire quatre vingt dix journées de labour sur ses terres, pendant les quelles il était nourri si abondamment par le Propriétaire que sa nourriture designée par la loi coute aujourd'hui plus que cinquante par jour... Le Propriétaire en outre lui donnait un Sol de terre equivalent à 400 pas quarrés de surface de sa maison contre une modique rédevance annuelle en oeufs volaille, proportionnée au produits de la meme terre« (Krizman, 453—454. Usp. i slobodan prijevod N. Putice kod Roller, 17).

S obzirom da izvještaj potječe od službene osobe bivše Republike, dragocjen je izvor o agrarnim odnosima. Iz izvještaja je vidljivo da seljaci nisu mogli posjedovati nepokretna dobra, zemlju. Kmet je ona osoba koja sklapa sa zemljovlasnikom ugovor u kojem se već stoljećima nalaze utvrđena određena prava i dužnosti. Kmet dobiva od gospodara kuću. Za uzvrat mora radovati 90 dana na gospodarevoj zemlji. Kroz to vrijeme gospodar je dužan da ga obilno hrani. Vlasnik daje kmetu na korištenje solad zemlje oko kuće. Za uzvrat ovaj godišnje nosi darove gospodaru. Izvještaj bi sam po sebi bio dovoljan da shvatimo što se u Dubrovniku smatra kmetkim odnosom, što je kmet.

Da bi slika bila potpunija donijet ćemo još nekoliko definicija. One se istina ne razlikuju od ove, ali su objavljene od različitih osoba. Već spomenuti Baro Bettera bio je pučanin. Upoznajmo sada kako na taj problem gleda vlastelin Paolo de Bassegli Nale de Gozze. On je 1820. napisao raspravu, koja se sačuvala u rukopisu. Njen sadržaj je objavio Roller. Gozze vidi među zemljoradnicima tri sloja: 1) polovnici, — 2) zemljoradnici koji uzimaju zemlju na uvjet, — 3) kmeti. »Kmeti, kojima gospodar zemlje daje kuću za stanovanje i komad zemlje veličine 400 kvadratnih koraka (dijelom obrađene, dijelom neobrađene) pored zemlje na obradu, od koje kmet daje kao i ostali zemljoradnici dio ploda kao zakupninu... Kmet koji je od gospodara dobio kuću i vrt, morao je kao poklon davati 90 radnih dana godišnje, ali ne lične službe, već jedne osobe od njegovih ukućana iz te kuće i vrta. Ali ti radni dani nisu »Rabota« kao što je to uobičajeno u mnogim krajevima našeg imperija, kaže pisac, već je taj radni dan plaćen. Plaća mu je utvrđena od osobe na dan s dva kutla vina, 30 unča kruha i jedan kutao variva... Kmet je sa svoje strane bio dužan gospodaru jedno priznanje za vrt, poklon, koji se sastojao od nekoliko komada jaja, nekoliko pogača ili kričla, određen doduše u naturi, ali su se mnogi sporazumjeli da ga daju u odgovarajućoj vrijednosti u novcu« (Roller, 13).

U Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu pod signaturom Us 86 nalazi se rukopis »Sistema contadinesco nel territorio dell'antico governo di Ragusa«. Prema godinama u njemu spomenutim pisan je najranije 1847,

vjerojatno 1848. Sastavio ga je po svoj prilici neki vlastelin ili pristaša starog uređenja u agrarnim odnosima. Evo što kaže o kmetovima:

»Nel circolo di Ragusa il contadino propriamente detto kmet, cioè quello che gode la casa colonica sulle terre del suo padrone territoriale per cui presta un numero determinato di giornale di servizio, mediante un fisso mantenimento... Il padrone territoriale forniva il contadino d'una casa d'abitazione con mura a secco... l'area della qual casa comunemente occupava ed occupa di terreno (consistendo il soldo in 400 passa quadrati d'superficie) casichè rimanevano occupati dal suo orto i residui tre quarti di detto soldo, dovendosi assegnare dal padrone al contadino un tale orto in detta misura buona e piuttosto abbondante,... per cui deve il contadino prestare... al padrone un'annua retribuzione in generi in natura, come pollame, capretto, uova, oppure altri prodotti, o denaro, giusta l'uso e la speciale convenzione... Che il contadino debba prestare 90 giornate d'servizio ad ordine e per conto del suo padrone territoriale, il quale durante il detto servizio deve somministrare il legale mantenimento« (str. 1, 2, 5).

Oba posljednja izvještaja ne razlikuju se bitno međusobno.

Godine 1873. Antonio degl'Ivellio, objavio je svoju spomenutu knjigu o agrarnim odnosima na dubrovačkom području. Njegova definicija kmetstva u Dubrovniku je slijedeća: »Quando il rustico, perchè ne abitava la cassa alla quale era di solito unito l'orto verso il corrispetivo del poklon, doveva ad un proprietario il lavoro sulle carine, dicesi kmet, espressione più tardi tradotta colla parola italiana contadino; e quando invece teneva soltanto delle terre i cui prodotti dovevano dividersi, chiamavasi polovnik, ed italiamente colono semplicemente tale. E così uno stesso individuo, o meglio, come fra breve farò osservare, una stessa famiglia rustica, era kmet (contadino) per un proprietario, e polovnik (colono semplicemente tale) rispetto ad un' altro« (14).

Ivellio je bio sudac. Kao takav po službenoj dužnosti presuđivao je različne sporove između obrađivača zemlje i vlasnika. Bio je stoga dobro upućen u sve imovinsko-pravne odnose. To znači morao je znati da li pred sobom ima zemlju koja se daje na polovicu ili se obrađuje u režimu carine. Isto tako morao je dobro poznavati i proizvodno-pravne odnose: da li pred sobom ima polovnika ili kmeta. Svoju studiju protkao je nizom primjera iz prošlih stoljeća, počevši od XIII (Statut), pa arhivskim podacima od XIV st. dalje. Budući da je rješavao sporove nastale u agrarno-proizvodnim odnosima na temelju definicije koju je dao, znači da je njegova oznaka kmetstva u Dubrovniku izraz dubrovačkog prava, dubrovačkog shvaćanja što se ima podrazumijevati pod kmetstvom.

Ako povučemo rezultantu iz navedenih mišljenja — nije potrebno navoditi druga — možemo zaključiti: definicija koju je dao Bettera temelji se, kako on sam priznaje na stoljetnom običajnom pravu koji se primjenjivao u Dubrovniku, (»un contrat reciproque reconnu par la loi, consacré deja par un usage non interrompu des Plusieurs siècles«). Oznaka kmetstva koju je dao Gozze ne razlikuje se od Betterine. Vlastelin Gozze očito je morao znati koga na svojem imanju ima smatrati kmetom, a koga polovnikom. Ivellio je svoje presude donosio imajući u vidu vjekovnu praksu Republike i njene zakone. U svojoj knjizi često se poziva na različne odredbe Dubrovačke Republike. Premda se kod svih navedenih

radi o mišljenjima formuliranim u XIX st. i očitaj praksi koja je vladala u agrarno-proizvodnim odnosima potkraj Republike, smijemo definiciju kmetstva protegnuti i za starija razdoblja i označiti je da je rezultat dubrovačkog prava. Po dubrovačkom pravu, da još jedanput to podvučemo, kmet je: seljak koji dobije od gospodara kuću na imanju. Za uzvrat dužan je obrađivati carinu određeni broj dana godišnje. Ta rabota bila je kroz stoljeća različitog trajanja. U XIV st. mogla je biti 2, 3 do 8 tjedana. U XVIII st. fiksirana je na 75 dana, da bi se u početku XIX st. ustalila na 90 dana. Gospodar je dao kmetu solad zemlje čija površina iznosi okruglo 1678 kvadratnih metara da je koristi za sebe. Zbog korištenja te površine zemlje kmet daje godišnje gospodaru različne darove, poklone. Kmet kod jednog zemljovlasnika mogao je biti polovnik kod drugog.

U proučavanju agrarno-proizvodnih odnosa u Dubrovniku mi smo dakle vezani da pod proizvodnim odnosom kmetstva smatramo ono što su pod tim mislili Dubrovčani, kako ga oni definiraju. Samo u sklopu te definicije može se kretati naše istraživanje. Nametati neke naše poglede i definicije na kmetstvo ili ih prenositi sa drugih područja i nakon toga tražiti uzorke i primjene u Dubrovniku znači promašiti »koridor« i nepovratno se udaljiti i izgubiti od cilja. Samo dakle u okviru dubrovačkog shvaćanja kmetstva smijemo i moramo istraživati pojavu i značenje kmetstva u Dubrovniku. Svaki drugačiji postupak bio bi nepravilan i metodološki neprihvatljiv. Slična je stvar kad proučavamo pojavu i značenje kmetstva u okolici Zadra. Tu smo vezani podacima zadarskog katastrika, a navlastito podacima iz tzv. Novigradskog zakonika iz 1551. Tamo se podrazumijeva pod kmetstvom ovo: gospodar je dužan pomoći kmetu da sagradi kuću na posjedu, dati mu pola gonjaja zemlje za vrt. Kmet je dužan davati gospodaru zemljarinu (terratico), različne službe, počasti i raditi na zgonu.

Odgovorimo sad na drugo pitanje: kada se javlja kmetstvo u Dubrovniku?

U Dubrovniku postoje dvije vrste zemljovlasništva: carina, zemlja koja se obrađuje u vlastitoj režiji zemljovlasnika, i druga vrst: zemlja se daje u zakup. Takva podjela nije nastala u srednjem vijeku. Ona je naslijeđe iz strukture kasnoantičkog posjeda. On se raspadao na zemlju koju je gospodar obrađivao u vlastitoj režiji s pomoću robova (dominicum) i zemlju koju je davao na obradu kolonima, oslobođenimcima i slobodnim osobama (mansus). Nakon rimskog carstva ta struktura zemljoposjeda nastavlja život nešto izmijenjena. Zemlja koja se obrađuje u vlastitoj režiji postaje alodij (terra dominicata), u Dubrovniku carina, a druga se daje na obradu u zakup.

Zakup u Dubrovniku bio je naturalni (ad partem) ili novčani (ad afflictum). Od kraja XIII st. naturalni zakup zvan »na dio plodina« (ad partem) pretvara se u naturalni zakup »na polovicu plodina« (ad medietatem omnium fructuum). Može se reći da je taj zakupnički odnos bio gotovo dominantan u dubrovačkoj Astoreji i Otcima kroz duga stoljeća. Takav proizvodni odnos omogućavao je seljacima da se, kad namire svoje obaveze prema zemljovlasniku, bave najrazličitijim poslovima, obrtima i drugim granama gospodarstva. Od gospodara su neki put dobivali kuću da se usele na imanju. Za uzvrat su mu običavali vršiti različne službe.

Osobitu slobodu privređivanja imali su oni zakupnici koji su uzimali zemlju u vidu novčanog zakupa. Oni nisu bili obavezni čak niti gajiti lozu, mogli su uzgajati bilo koju kulturu. Glavno im je da namire godišnji novčani iznos zemljovlasniku. Ta relativno velika sloboda zakupnika na dubrovačkom području odgovarala je interesima zemljovlasnika i cjelokupnom gospodarstvu Dubrovnika.

Nešto složenija situacija je bila sa radnom snagom koja je radila na carini. Ispočetka je zemljovlasnici obrađuju sami, ukoliko je posjed mali. Ako je posjed veći obrađuju ga s pomoću besplatnog rada serva (jedna vrsta srednjovjekovnih robova) ili s pomoću plaćene radne snage, nadničara. (O pojedinim vrstama i međuvrstama te radne snage neću ovdje govoriti. Na drugom mjestu dosta je rečeno). Tijekom vremena servi nestaju kao besplatna radna snaga na zemlji. To se dogodilo u XIII stoljeću. Tada su pojedini zemljovlasnici počeli utanačavati nove oblike proizvodnih odnosa. Prvi put se to primjenjivalo na crkvenim imanjima. 1252. godine, kako je to dosad najranije zapisano, opat lokrumskog samostana dao je na o. Šipanu komad zemlje obrađivaču. Za uzvrat je tražio od njega da rabota na samostanskim imanjima godišnje dva tjedna besplatno dobivajući samo hranu. Slično se ponavlja i 1260. godine. Orađivač se tada obavezao rabotati dvije sedmice: jednu ljeti, drugu zimi. Godine 1275. opat crkve sv. Šimuna na Šipanu daje crkvenu zemlju da se nasadi i obrađuje po dubrovačkom običaju. Od plodina polovica pripada crkvi, druga obrađivačima. Ugovor važi dok traje loza. Osim zemlje obrađivači su dobili selište da se tu nasele (villam dicte ecclesie). Zbog korištenja selišta obrađivači će raditi svake godine na crkvenim vinogradima tri tjedna besplatno i davati godišnje pola libre voska. Kako se dalje proširuju obaveze takve vrste obrađivača pokazat će slijedeći primjer. Godine 1300. opat samostana u Pakljeni na Šipanu daje obrađivačima dva solda zemlje da je godišnje nasade vinogradom u površini trećine solda. Nakon toga neka nasađuju prema mogućnostima. Plodovi s te zemlje idu na polovicu. Osim toga dat će godišnje samostanu 12 besplatnih nadnica, i to šest ljeti, šest zimi. Za vrijeme berbe dat će još tri nadnice, voziti grožđe od luke do Pakljene i obratno, dovoziti opata od Šipana do Dubrovnika i obratno na pola troška, dati samostanu godišnje pola kokoši i pola libre voska (o dokumentaciji ovog i literaturi usp. Šipan, 139—141). U Šumetu 1317. obrađivač dobiva solad zemlje. Za uzvrat mora raditi tje-dan dana besplatno samostanu [ZČ, 75].

U navedenim slučajevima vidimo da je nastupila nova kvaliteta u agrarnim odnosima. Umjesto besplatne radne snage serva, uzima se besplatna radna snaga zakupnika, koji tim činom postaju kmetovi. Oni dobivaju zemlju, neki kuću, za uzvrat daju rabotu, darove i neke službe. U tome je razlika između njih i polovnika. Budući da je davanje kuće na imanju, a za uzvrat traženje rabote jedan od bitnih elemenata kmetstva, mogli bismo reći da se počeci kmetstva u Dubrovniku javljaju u polovici XIII st. Ipak, mi nećemo izvući taj zaključak. Naime, u navedenim slučajevima radi se isključivo o novim kvalitetama u agrarnim odnosima na crkvenim imanjima. To su dakle pojedinačni slučajevi i nisu se još proširili na vlasteoska imanja. Kad se rabota proširi i na vlasteoske posjede tad imamo potpuno pravo govoriti o pojavi kmetских odnosa.

Ta se pojava dogodila u pol. XIV st. kad se pojavila nestašica radne snage općenito, a posebno poljoprivrednih nadničara na carini zbog prolaza kuge 1348. god. Zemljovlasnik vlastelin Nikola Sorgo daje 1353. god. 6 solada zemlje na 5 generacija na Koločepu na polovicu. Obradivači još dobivaju solad zemlje za kućicu i vrt. Za uzvrat moraju gospodaru raditi na svoj trošak 12 nadnica gdje im on odredi i dati dva dara. Isti zemljovlasnik iste godine daje pod istim uvjetima prilično velik posjed od 14 solada na polovicu na Lopudu, za uvijek. Obradivači su dobili solad zemlje za vrt i kućicu. Za uzvrat moraju rabotati na svoj trošak 12 dana godišnje gdje se sviđi zemljovlasniku. U navedenim ugovorima imamo elemente kmetstva: davanje solda zemlje za kuću i vrt, zato se traži rabota. Gdje je zemljovlasnik mogao koristiti tih 12 dana rabote? Jedino na svom imanju, carini. One zemlje koje nisu carina, dane su na polovicu. Tamo se nema gdje i zašto upotrijebiti rabota. Interesantno je upozoriti da se i u zadarskom distriktu od kmetova traži 12 dana rabote na zgonu.

Slijedeći primjeri su još uvjerljiviji. Vlastelin Mate Ribica daje 1355. dva solda zemlje u Lozici (Astoreja) dvojici seljaka. Za uzvrat traži da mu oni godišnje 8 tjedana besplatno obrađuju njegove vinograde (vineas meas), da mu daju četvrtinu gnoja i godišnje dva dara. Ugovor je sklopljen zauvijek (in perpetum). Rabota se u ovom slučaju učetvorostručila prema prijašnjim ugovorima, a dosta se približila onoj normi od 75 dana u XVIII stoljeću. Ako seljak dobije zemlju, u ovom slučaju dva solda od gospodara, a zauzvrat mora rabotati 8 tjedana i davati darove, onda je on po dubrovačkom pravu i shvaćanju kmet. U ugovoru izričito stoji da su dužni rabotati na vlasnikovim vinogradima besplatno. To nije dakle polovnički odnos, niti je zemlja koju oni obrađuju uzeta na polovicu plodova, nego su dužni dati rabotu 8 tjedana. Zemljovlasnik dakle obrađuje carinu (vineas meas) s pomoću besplatne radne snage kmetova. Zemljovlasnik zahtijeva tu rabotu zato jer je seljacima dao dva solda zemlje očito da sagrađe kućicu i uživaju plodove s dane im zemlje. To je bit kmetstva u Dubrovniku. Isti Ribica daje u istom mjestu 1357. god. na 4 generacije 6 solada zemlje s time da mu godišnje nasade solad vinograda dok ne nasade svih šest solada. Za svaki nasađeni solad vinograda dobit će od gospodara pripomoć od 10 perpera. S tih nasađenih solada zemlje davat će gospodaru dio plodina. Zemljovlasnik im još daje solad zemlje za kućicu i vrt. Zbog toga solda zemlje dužni su gospodaru rabotati godišnje dvije sedmice i dati mu dva dara: kokoš i pogaču. Zahtjev besplatnog rada odnosi se na one vlasnikove vinograde koji nisu dani »ad partem«. Oni vinogradi koji su dani u zakup na dio, na njima ne treba rabote. U zakupu se točno zna kako se obrađuje zemlja i kolika kvota pripada obrađivaču, a kolika gospodaru. Desetak godina kasnije Stjepko Ribica daje u Lozici 1382. godine solad zemlje za kuću i vrt Radoslavu Brajkoviću. Za uzvrat traži da mu Radoslav radi na njegovim posjedima (in suis possessionibus) 12 dana i daje dva dara.

Usporedimo li obaveze iz navedenih primjera sa definicijom kmetstva u Dubrovniku, vidimo da su glavni elementi zastupani u tim ugovorima. Zbog toga sam te ugovore proglasio kmetskim i datirao početke kmetstva u Dubrovniku u pol. XIV st, jer elementi rabote nisu više samo na crkvenim, nego i na vlasteoskim imanjima. Pri tome sam naglasio da ti prvi ugovori nemaju još u sebi one izrazite, potpuno decidirane elemente

kmetstva, jer su to počeci. Iz tih početaka tijekom daljih stoljeća pravno će se oblikovati proizvodni odnos, odnosno što se ima smatrati pod proizvodnim odnosom kmetstva.

Noviji istraživači agrarnih odnosa u Dubrovniku Roller i D. Dinić također su iznijeli mišljenje da se kmetstvo javlja u pol. XIV st. Njihovi dokazi se razlikuju od mojih. Roller smatra da su elementi kmetstva u Dubrovniku: seljaci se obavezuju da će stanovati u kući zemljovlasnika, izjavljujući da će biti njegovi »ljudi«, davat će mu godišnje tri poklona i voziti ga od kuće na posjed, što je po Rollerovom mišljenju radna renta (Roller, 108). Složio sam se s njim da se kmetstvo javlja u Dubrovniku u pol. XIV st., ali te njegove oznake kmetstva nisam mogao prihvatiti, jer prema zapisima Bettere, izlaganju Gozzea i definiciji Ivellia točno znamo što je kmetstvo u Dubrovniku i koji su elementi potrebni da se neki proizvodni odnos takvim označi. U Rollerovoj definiciji nedostaje jedan od bitnih elemenata: rabota na carini. Iz istog razloga složio sam se s mišljenjem D. Dinić da se kmetstvo javlja u pol. XIV st. što i ona zastupa, ali se nisam mogao suglasiti s njenim oznakama kmetstva u Dubrovniku, jer je i u njima nedostajala rabota.

Davanje kuće i zemlje seljaku, a za uzvrat traženje rabote na svom imanju — carini, nije se odmah i naglo probilo u dubrovačkom agraru. Zemlja se i dalje u velikom broju daje na polovicu i ona je dominantan proizvodni odnos u XIV, XV i XVI st. Carina se i dalje u nekim slučajevima obrađuje s pomoću nadničara. Sama vlast je nerado gledala »vezivanje« kmeta na carini, zato je više poticala polovništvo, vjerojatno da bude veća pokretljivost seljaka.

Poznato je da dubrovački kmet nije bio vezan uza zemlju, nad njim nije gospodar imao sudske jurisdikcije, kmet je uvijek mogao prekinuti slobodno ugovor i napustiti gospodara, nad njih ne postoji vanekonomska prisila. Kad izvrši svoje obaveze prema gospodaru slobodno se može baviti i drugim poslovima, stjecati imetak i sl.

Zbog takvog položaja kmeta u Dubrovniku postavilo se pitanje: da li je to kmetски odnos u onom smislu u kojem smo naučeni gledati položaj kmeta u feudalnoj epohi? Lenjin je naveo 4 elementa feudalizma: naturalna privreda, vezanost uz zemlju, osobna zavisnost sa vanekonomskom prisilom, niski stupanj tehnike. B. Grafenauer (ZČ XIV, 35—95) piše da feudalizam znači posebnu strukturu zemljišnog vlasništva u kojem postoje određeni oblici feudalne rente i stupnjevi ovisnosti neposrednih proizvođača — kmetova prema feudalnom veleposjedniku. Kmet se uzdržava obrađujući mali posjed koji nije njegov, nego mu je dodijeljen od feudalca. Kmet uzdržava feudalca bilo neposredno putem davanja tlake ili posredno dajući naturalnu ili novčanu rentu. U takvom gospodarstvu prevladava u većoj ili manjoj mjeri naturalna privreda. Društveni se slojevi međusobno razlikuju zauzimajući određeni položaj na društvenoj ljestvici, piramidi. Niži slojevi imaju dužnost prema višim u skladu sa određenom hierarhijom u kojoj nastaju posebne veze osobne ovisnosti čovjeka. Postoji dioba javne vlasti i njenih funkcija sa različitim stupnjevima u kojima feudarci vrše javnu vlast. Kmet je vezan uz zemlju i to je znak njegova podložništva (36—59). Prema M. Grujiću, koji je nastojao primijeniti feudalne norme Zapada na dubrovačko područje oznake kmetstva jesu: vezanost uz zemlju, kmet dakle nema slobodu kretanja (libera mig-

ratio), gospodar nad njima ima sudsku jurisdikciju. Gospodar je dužan dati kmetu kuću i solad zemlje. Zbog korištenja kuće kmet daje gospodaru radotu, a zbog uživanja zemlje poklone i druge službe (Grujić, 74—81). Ako iz navedenih izlaganja izvučemo bitne elemente kmetstva, možemo reći: kmet daje gospodaru tlaku, odnosno naturalnu ili novčanu rentu u uvjetima veće ili manje naturalne privrede, vezan je uz zemlju, podložan gospodaru koji nad njim ima sudsku jurisdikciju i vanekonomske prisilu, uključen je u stanovitu piramidu hijerarhije u kojoj on očito najniže stoji.

Primijenimo li te elemente na dubrovačke kmetove, vidimo da ih nema. U Dubrovniku ne postoji kmetstvo feudalnog, zapadnog tipa. Dubrovački kmet nije vezan uz zemlju, gospodar nema nad njim sudske jurisdikcije, ne prevladava naturalna privreda niti vanekonomska prisila. Zacijelo zbog toga su neki istraživači zamijenili izraz kmetstvo sa *kmetinstvo* u Dubrovniku. Tu je riječ upotrijebio i Ivellio »ed il *kmetstvo* o *kmetinstvo*« (Ivellio 15). Upotrebljava je i Roller: »Da bi bar donekle označili razliku dubrovačkog kmeta od općeg pojma kmetova, u daljem ćemo izlaganju upotrebljavati dubrovačku riječ kmet, množina kmeti, a ne kmetovi, koja je u upotrebi u književnom jeziku« (Roller, 113). Međutim od je pod kmetinstvom podrazumijevao ono što je on sam formulirao kao kmetstvo (n. dj. 266). Iz istog razloga i ja sam upotrijebio katkada taj izraz. »To su glavni razlozi, po našem mišljenju, zbog kojih možemo govoriti o kmetstvu, odnosno kmetinstvu u Dubrovniku (ZČ 81). Međutim, ja sam ipak radije zadržao i dalje riječ kmetstvo (podrazumijevajući pod njim kmetinstvo) zato jer većina dubrovačkih pisaca i dokumenata govori o *kmetstvu* onako kako ga Dubrovčani shvaćaju. Malo je pisaca koji pišu kmeti, kmetinstvo. Budući da i u Zadru kmet nije vezan uz zemlju (glebae adscriptus), niti nad njim gospodar vrši sudsku jurisdikciju, a radota na alodiju (zgonu) kao i dubrovački kmet, mogao bi netko predložiti da se i za njih upotrebljava izraz kmeti, kmetinstvo. Zbog toga sam radije ostao uz izraz kmet, kmetstvo kad se radi o agrarnim odnosima u Dubrovniku.

Što je N. Klaić pridonijela ovoj diskusiji? Nije donijela nijedan nov dokument niti dala novu ideju. Prihvatila je argumentaciju o pojavi kmetstva (sic!) u Dubrovniku koju je donio Roller, dajući ugovorima koje je on označio kmetski karakter. Kasnije u istom članku je tu istu formulaciju, zajedno sa Rollerom, prihvatila kao oznaku kmetinstva, htijući time tobože zaniijekati kmetske proizvodne odnose u Astoreji. Moje dokumente koji su najbliži dubrovačkom pravnom shvaćanju kmetstva proglasila je zakupničkim ugovorima, odnosno težačkim! Pri tome nije iznijela nijedan vlastiti primjer da bi pokazala što bi se imalo shvatiti kao kmetstvo u Dubrovniku, odnosno koji su to elementi potrebni da bi se jedan ugovor sa dubrovačkog područja mogao proglasiti kmetskim.

U nijekanju postojanja kmetstva u Dubrovniku N. Kl. nije usamljena. U XIX st. kad se rasplamsala borba kod nas oko agrarnih reformi i ukiđanju kmetskih odnosa i obaveza ne samo u Hrvatskoj nego i u Dalmaciji, pa i u Dubrovniku, pristaše starog stanja da kmetovi i dalje radotaju, daju darove, a polovnici polovicu priroda, da se neposrednim obrađivačima ne smije dati zemlja i kuća, govorili su kako u Dubrovniku

nema kmetstva i kmetskih odnosa. Zato da se nema što mijenjati, ništa dirati na štetu zemljovlasnika, a u korist seljaka. Međutim, na njih se nitko nije obazirao. U Dubrovniku već 1816. kmeti i polovnici dobili su pravo da smiju stjecati nekretnine, tj. kupiti vinograde i zemlju. Godine 1836. ukida se u Dalmaciji i Dubrovniku osobna rabota. Umjesto nje polovnici i kmeti plaćali su gospodaru godišnje 10 forinti. Godine 1878. ukida se i ta naknada od 10 forinti. Jedino je preostalo da bivši kmet plaća za kuću u kojoj stanuje najam od 5 forinti. U svim tim odredbama i djelomičnim agrarnim reformama upotrebljava se riječ kmet. Pri tom se znalo što je to i što su kmetski odnosi i što treba ukinuti. To je znao zakonodavac, zemljovlasnik i neposredni obrađivač. Zato se nema pravo govoriti kako u Dubrovniku nije postojalo kmetstvo. Da ono nije postojalo ne bi bilo ukidano. niti bi se provodile agrarne reforme.

Moja diskusija s N. Kl. o ovom pitanju je završena. Ne mislim se više vraćati.